

Эр болуп бүдеринде,
Эпши кижн не таппас?
Элден-жоннон не бедиребес?»
Оны уккан Көкин-Эркей
Адына каруун мынайда айтты:
«Сенин тискинин мен тутпай,
Сенин бажынды мен билбей,
Менин акту жүрүмиме
Сенин кирижер учурың жок.
Алтайыңга ойто бар,
Ак өлөңгнн отоп жүр.
Катап менин кулагым
Мындый эрмек укпазын!»
Оны уккан темир-чоокыр
Ойто кайра мантай берди,
Одоруна чыга берди.
Онон ары Көкин-Эркей
Ойто ло андай-куштай берди,
Анды талдап адып жүрди.
Айылына келип амырап турды.
Бир күнде амырап жатса,
Эрженелү темир-чоокыр
Тегеринин күкүртиндий,
Темир соккон шынгыртындый,
Быркырада бышкырганча,
Шыркырада киштегенче,
Айыл эжигине једип келди.
Адылгандый мынайда айтты:
«Эркин-Коо сыйынынды
Кудалаган улуска сен бербес,
Эр болуп бүдеринде,
Уй кижн сен албас,
Јастыгыңга сенин баш јатпайт,
Төжөгнн сенин соок јадат.
Сениле кожо мен карыдым.
Албатынын јыргалына сен жүрбейзинг,
Аттардын јарыжына мен кирбейдим.
Канча јерде тойлор өдөт,
Ол тойлорго сен барбайзың,
Канча јерде јарыш өдөт,
Ол јарышка мен барбайдым.
Бистин жүрүм не жүрүм?
Мындый јадын не јадын?»
Көкин-Эркей оны угала,
Ачынбас бойы ачына берди,
Адына кату мынайда айтты:
«Меге ат болбос болзонг,
Јакшы баатырды таап ал.

Менин көк-чоокыр адым бар,
Минерге ол өлгөнчө болор.
Ары кедеери менен бар.
Ай кулагыма амыр бер!» —
«Сен мени минбес болзонг,
Суунын балыгы болуп,
Туунын аңы болуп,
Сала да бергейим, кайдар» — дейле,
Темир-чоокыр мантай берди,
Кайда барганы билдирбей калды.
Бир катап Көкин-Эркей
Көк-чоокыр адын минип,
Алтайына андай берди.
Айга жуук жүре берди.
Ай бажында ойто јана
Айылына једип келер болзо,
Айылы-јурты јемирлип калтыр,
Оды-күли сооп калтыр.
Јаңыс сыйыны Эркин-Коо
Өлгөн десе — сөбги јогыла,
Тирү десе — бойы јогыла.
Барган изи билдирбес,
Баргаа өлгөн өзүп калтыр.
Оны көргөн Көкин-Эркей
Ыйлабас бойы ыйлап ийди,
Кыйгырбас бойы кыйгырып ийди:
«Тас карынга бирге жүрген,
Тар кабайга тег јайкалган,
Ада-энеден өскүске арткан,
Кара јаңыс кайран сыйным,
Эркин-Коо эрке сыйным,
Өлгөн болзонг, сөбгнн кайда?
Тирү болзонг, бойың кайда?
Тегин минбес темир-чоокырым,
Кажы јерде сен жүрүн,
Менин түбегиме болушсан!» — деп
Көкин-Эркей кыйгырды.
Ачу јажын төгүп ийди.
Кижн табыжы угулбады,
Ат тибирти билдирбеди.
«Эмди катап андабас,
Јаңыс сыйынымды бедиреер» — деп
Көкин-Эркей бойында сананды.
Катан чүмин чүмденди.
Канду жууга киргежин,
Аткан ок тыгынбас,
Чапкан үлдү кеспес
Көо куйагын кийип ийди,

Күлүк тудар күмүш меелей,
Алып тудар алты меелей
Кийип алган турбай кайтты.
Көк-чоокыр адын ээртеди,
Көп жуунун жепселын алды.
Көс көргөн жерге барарга атанды.
«Кожо чыккан жагыс сыйынымнын
Олгөн болзо, сөөгин табадым,
Тирү болзо, бойун табадым.
Жер үстүнөн таппазам,
Жер алдына түжерим» — деп
Көкин-Эркей бойына айтты.
Көк-чоокырга минеле,
Элес эдип уча берди.
Турган изи артып калды,
Барган изи жок болды.

* * *

Түнде десе уйку жоктон,
Түште десе, үдө жоктон
Көкин-Эркей барып жадат.
Эрженелү көк-чоокыр аттын
Төрт туйгагынын табыжы
Жер-тегериге торгулып браадат,
Кату ташка басканда,
Күл болуп бурлай берет.
Жымжак жерге басканда,
Қара көлдөр бүдүп калат.
Же ол барып жадарда,
Эрженелү темир-чоокыр аттын
Баскан изи көрүнбес болды.
Эркин-Коо сыйынынын
Олгөн-тирүзи билдирбес болды.
Алтай үстүн айлана берди,
Жердин үстүн эбире берди.
Эмди онойдо барып жатса,
Көс жедерде үч аттар
Таспа болуп чөйүлгөн,
Тарыскадый чичкерген,
Ай канатту куштан түргөн,
Адып ийген октон түргөн
Келип жаткандары көрүнди.
Анча-мынча болбой туруп,
Көкин-Эркейди келип оттилер.
Арт кийининен келгени
Тегин жерге ол минбейтен
Темир-чоокыр ады болгонын

Көкин-Эркей танып ийди.
«Токтоп тур!» — деп кыйгырганча,
Темир-чоокыр эрjene
Көк тайганы ажа берди.
Адына ачынган бойынча,
Көкин-Эркей баатыр
Көк тайганы өткүрө атты.
Тузалу оноң неме болбоды.
Оноң ары тыңда желдирди.
«Адым мени таштаган туру» — деп
Ачурканып бойында сананды.
Анча-мынча барганда,
Мал чагына* једип келди,
Јон-јуртына кирип келди.
Көс једерден көргөжин,
Каан кижинин өргөзи көрүнет,
Қарлагаштый калык көрүнет.
Аттар тыныжы тумандый турат,
Албаты јүзи өрттий кызарат,
Оны көрүп, кайкап браадат.
Анча-мынча барганда,
Ак өргөгө једип келди.
Ак өргөдөн кижі чыкты,
Каан кижиге јүзүндеш болды.
«Айылдап јүрген кижі болзо,
Ат чакызына не түшпес?
Јорук јүрген кижі болзо,
Јолой куучын не укпас?» — деп
Каан кижі онойдо айтты.
Адын алзын деп
Кулдарына јакыды.
Көкин-Эркей мойнободы,
Ат чакызына јортуп келди.
Ат буулайтан алтан кижі
Чылбыр аларга јүгүргилеп келди.
Јен тудатан јетен кижі
Јергележип мендеп келгиледи.
Ол келген улустарды
Көкин-Эркей туура јайлатты.
Көк-чоокыр адын
Чакыга бойы буулады.
Ак өргөгө кирип келди,
Алакан јайып јакшылашты.
Ак өргөнин ичинде
Алтын тонду алыптар,
Мандык тонду баатырлар

* Мал чагы — мал турлуузынын учы.

Эк-жаак изиген,
Эрмек-куучын көптөгөн,
Каткырыжып отургылады.
«Кижн болзо, атту болотон,
Кийик болзо, түктү болотон!
Кайдан келген баатыр эдин,
Кажы алтайды көстөп ийдин?» — деп
Айыл ээзи каан кижн
Көкин-Эркейден онойдо сурады,
Ач мыкынын тайанган отурды.
«Мал болзо, киштежип таныжар,
Кижн десе эрмектежип таныжар,
Слердин сураганаар
Жолду болды!» — деп
Көкин-Эркей жымжада айтты.
Ады-жолун айдып берди,
Ада-угун тоолоп берди.
«Жагыс бүткен сыйыным жылыган,
Эркин-Коо деп атту болгон.
Өлгөн болзо, сөөгүн көрөргө,
Тирү болзо, бойына туштаарга
Жүргөн кижн мен эдим» — деп
Онон ары айдып турды.
Ойто кайра мынайда сурады:
«Жаан сөстө жажыт жок,
Улу сөстө уят жок.
Слердин ады-жолыгарды
Билерге меге жараар ба?»
Айыл ээзи сагалын сыйманды,
Ойто карууну мынайда берди:
«Мен алтан каанды акалаган,
Ак-буурул атка минген
Ак-каан деп каан эдим.
Жагыс кызыма куда келген,
Тойлоп отурган күндү эдим.
Сенин адан Керчелен-Бөкөнн
Озогы тушта жакшы билетем.
Киштин каразын,
Кийиктин семизин
Кожо адып жүретенис.
Албатыга жаманы жок
Лобош бүткен көөркий эди.
Коногы једип өлгөн эди.
Эркин-Коо сыйынды да билетем.
Је ол кыстын барган јерин
Сеге айдып болбозым.
Өлгөн-тирүзин билбей турум!» —
Оны угуп, Көкин-Эркей

Онон ары мындый керек билди:
Ак-кааннын жагыс кызын
Ай-кааннын кичү уулу
Алтын-Акберген кудалаган эмир.
Уч катап маргаан эткен,
Маргаандарды алганы десе
Минип жүргөн ээзи жок,
Чалмадазан, армакчы јетпес,
Адучынын огы јетпес,
Ат чыйрагы једип болбос
Темир-чоокыр ат болды деп
Ончолоры кайкажып отургылады.
«Онын ээзи кайда не?» — дешти.
Оны уккан Көкин-Эркейдин
Эт-јүреги шимирт этти.
Тегин минбес темир-чоокырдын.
Кылыгы болгонын билип алды.
Салган аштан тойо јибеди
Урган аракыдан эзиргенче ичпеди.
Манзаарганын токтодып болбой,
Бачым туруп, өргөдөн чыкты.
Көк-чоокыр адына минип,
Ары болуп јортуп ийди.
Көндүгип ыраак баргалакта,
Көкин-Эркейге удур
Сегис келинге колтыктаткан,
Сегис келинди кожоңдоткон,
Ак-кааннын жагыс кызы,
Ай кеберлү жараш бала
Көкин-Эркейге чике көрди,
Көзин албай, көстөй берди.
Јараш үниле мынайда айтты:
«Канатту бүткен темир-чоокырдын
Ээзи, баатыр, слер эмеш пе?
Көзбөр слердин отту эмир,
Көксбөр слердин ойлу эмир.
Менин одым слерде күйди бе?
Менин орыным
Слерде төжөлдн бе?
Бир неме жажырбай,
Чикезин меге айдып беригер?
Темир-чоокыр эрјене ат
Уч мөрөйдн алып барган.
Оны минген баатырга
Барбаганча, мен болбозым.»
Ол кижн слер болзогор,
Чикезин меге айдыгар?
Менин жүрегимди кеспегер.

Мени ачуга салбагар!»
Je оны уккан Көкин-Эркей
Кылас эдип кысты көрбөди,
Кыгыс эдип эрмек айтпады,
Адынын тискинин силке тартып,
Ары болуп элес этти.
Турган изи артып калды,
Барган изи жок болды.

* * *

Эрженелү көк-чоокырда сооду жок,
Эр бойы Көкин-Эркейде уйку жок,
Түндү-түштү жүре берди.
Түмен суулар кечип жүрди,
Түмен тайга ажып жүрди.
Кара жагыс сыйынынын
Өлгөн сөөги туштабайт.
Тирү болзо, көрүнбейт,
Барган изи билдирбейт.
Ачу-корон кыйгырып жүрди,
Ама-томо сыгырып жүрди,
Ачуун бадырбай ыйлап жүрди.
Эмди онойдо бараатканда,
Көс жедерден көрүп турза,
Жер тоозыны өрө чөйүлгөн,
Тегери булуды жерге түшкөн,
Кайнап келип жатпай кайтты.
Анча-мынча болбой туруп,
Көкин-Эркей жедижерде,
Јети ат коштой өткүледи.
Сегизинчи атты көрзө,
Тегин минбес темир-чоокыр болды.
«Кайран адым токтозон!» — деп
Көкин-Эркей тын кыйгырды.
Темир-чоокыр токтободы,
Кылчас эдип оны көрбөди.
Бийик кара тайганы
Аткан октон түргөн ашты.
Көкин-Эркей ачынган бойынча,
Ок-жаазын алган бойынча,
Кара тайганы кабортодон
Узе адып түжүрип ийди.
Јети кырлу јес јебези
Темир-чоокырга јетпей калды.
Ачынып билбес Көкин-Эркей
Айдары жок ачына берди.
Адынын тискинин силке тартып,

Онон ары жүре берди.
«Темир-чоокыр мениң эмес» — деп
Эр бойында комудап сананды.
Анча-мынча болбой жүрүп,
Экинчи каанның јерине јетти.
Малдын чагын өдө јелеле,
Јон журтына једип келди.
Барып јаткан јол бажында
Јүс төөгө аракы коштогон,
Јүс төөгө эт коштогон
Эр, үй улустар браатты.
Көкин-Эркей ологго јетти.
«Мындый көп эт ле аракыны
Кайдаар коштоп апарадыгар?» — деп
Ол улустаң онойдо сурады.
Ол улустар кайра көрдилер,
Ийделү баатырга каруун бердилер:
«Бар-чоокыр атка минген
Боро-Телтей каанның
Албатызы бис эдибис.
Кааныбыстың жаңыс кызы
Кижиге баратан деп јар келген,
Эт-аракы экелзин деген.
Онын учун брааткан эдибис!»
Оны уккан Көкин-Эркей
Коштой өдүп јелдире берди.
«Каанның кызы кижиге барганы
Калыкка күч неме турбай» — деп
Бойында кайкап сананды.
Анча-мынча барган сонгында
Боро-Телтей каанның
Ак өргөзи көрүнип келди.
Ак өргөнин јанында
Кара агаштый јон јуулыптыр.
Күлер казандарда эт кайнаптыр.
Алтын казандарда аракы јылыган.
Ак јаланда күреш изиген,
Кожон-комус күркүреп турды,
Ойын-бийе тирсилдеп турды.
Анча-мынча болбой туруп,
Ат чакызына једип келди.
Ат буулайтан алтан алып
Чылбыр тударга жарыжып келдилер,
Јенг тутатан јетен кезер
Јергележип жүгүрип келдилер.
Је Көкин-Эркей баатыр
Адын чакыга бойы буулады.
Колтыгынан туттырбай,

Колыла оморды туура жайлатты.
Ак өргөгө кирип келди.
Алтын-тонду алыптарла,
Күмүш тонду күлүктөрле,
Боро-Телтей каанла
Колдон тудуп жакшылашты.
Комудалын мынайда айтты:
«Ададан жангыс бүткен
Жангыс энеден чыккан
Жангыс сыйыным табылбай калган,
Эркин-Коо деп атту болгон.
Мында турган баатырларда,
Мындый эрлү алыптарда
Оны көргөнбөр бар эмеш пе?
Оны угарга түшкен эдим».
Оны уккан Боро-Телтей каан
Ойто каруун мынайда айтты:
«Ондый ла кыс келгени
Угулбаган эди кулагыма.
Өскө кааннын жерине барган,
Жер таамынын түбине түшкен
Кижн болбой ол» — деди.
Онон ары Көкин-Эркей
Угуп, тыгдап отурар болзо,
Боро-Телтей кааннын
Сок жангыс эмди кызын
Жети-еек кудалап койтыр.
Уч катап маргаан эткен,
Маргаандарды алганы дезе,
Минип жүрген ээзи жок,
Чалмачынын армакчызы жетпес,
Адучынын огы жетпес,
Ат чыйрагы једип болбос
Темир-чоокыр ат болды деп
Ончолоры кайкажып отурдылар.
«Онын ээзи кайда не?» — дешти.
Оны уккан Көкин-Эркейдин
Эт-јүреги шимирт этти.
Тегин минбес темир-чоокырдын
Кылыгы болгонын билип алды.
Салган аштан тойо јибеди.
Урган аракыны эрдине тийдирбеди.
Манзаарганын токтодып болбой,
Бачым ойто өргөдөн чыкты.
Көк-чоокыр адына минип,
Ары болуп јорторго сананды.
Ат чакыдан ырагалакта,
Одус келин кожончылу,

Боро-Телтей кааннын кызы,
Кеен жараш бүткен көөркий
Көкин-Эркейге удур келди,
Койу үниле мынайда сурады:
«Канатту бүткен темир-чоокырдын
Ээзи баатыр, слер эмеш пе?
Көзбөр слердин отту эмтир,
Көксбөр слердин ойлу эмтир.
Кирбигис бир күн жайылган болзо,
Киндигис бир күн кезилген болзо,
Он колыгар меге беригер,
Он жаагымнан мени окшогор,
Бир де неме жажырбай,
Онызын меге чике айдыгар.
Темир-чоокыр эрјене ат
Уч мөрөйди алып барды.
Кичү-еекке баратанымды
Токтодып салала, јүре берди.
Оны минген баатырга
Мен барбаганча, болбос болды.
Ол кижн слер болзогор,
Јүрегеерден меге айдыгар,
Јүрегиме корон салбагар,
Жайнадып мени таштабагар!»
Је оны уккан Көкин-Эркей
Эр сагышты тын сананып,
Кымас эдип кысты көрбөди,
Кыгыс эдип эрмек айтпады.
Адынын тискинин силке тартып,
Ары болуп элес этти.
Турган изи артып калды,
Барган изи жок болды.

* * *

Онон ары түндү-түштү
Јердин үстүн айлана берди,
Алтайдын үстүн јоктой берди.
Анча-мынча барган сонгында
Кара тайганын кырына чыкты.
Көк-чоокыр адынан түшти.
Кара-кумдус бөрүгн алып,
Көк өлөгнннн үстүне чачты.
Ачу-корон кыйгырып ийди:
«Ас тапкан курсакты
Улежип ичкен жангыс сыйыным,
Ада-энеден өскүске
Кожо арткан кайран сыйыным!
Өлгөн болзон сөбгнн жок,

Кажы алтайда чиридиг сен?
Тирү болзон, бойың жок,
Кажы жерди өттин сен?
Сениң изин табарга
Адым туйгагы эледи.
Сени туштап көрөргө
Жүрегим менин түгенди.
Көзиме сен көрүнбес болзон,
Көк-чоокыр адым десе,
Жал жастанып жыгылзын.
Көкин-Эркей акан десе,
Жең жастанып өлзин!» —
Көкин-Эркей онойдо айтты,
Сары сапту алмас бычагын
Таманынан кодорып, колына алды,
Эрженелү көк-чоокырдын
Шукшурын үзе сайарга
Он колын талайып келди.
Көдүргөн колды божотколокто,
Жер-тегери силкине берди,
Ай карангуй түже берди.
Аттын бажы көрүнбес болды.
Көк-чоокыр жоголо берди,
Көскө неме илинбес болды.
База ла ондоп көрүп турза,
Эрженелү темир-чоокыр ат
Жал-куйругу жайа түшкөн,
Мында келген турбай кайтты.
Көкин-Эркейди уялта айтты:
«Жаңыс сыйыныңды таппай калала,
Өлөргө неге санандың сен?
Чын өштүңди табала,
Жуулажарга неге коркудың сен?
Эркин-Коо сыйының сениң
Эмди тургуза эзен-амыр.
Жер алдында журтаган,
Жекең-күрең атка минген
Желбис-Сокор каан»
Ол жолоп сыйыныңды апарган.
Оныла барып женижер керек,
Сыйыныңды айрып алар керек!»
Оны уккан Көкин-Эркей
Темир-чоокыр адының
Мойынынан келип ала койды,
Эки жаагын окшой берди.
«Очкөн одымды күйдүрдиг сен,
Өлгөн бойымды тиргистиг сен.
Бир жаманымды таштап көр,

Бир болужыңды берип көр.
Жер алдында журтаган
Желбис-Сокор каанга жедерге
Бир күчинди салып көр» — деп
Көкин-Эркей жайнап сурап,
Көстин жажын сүүнеле төкти.
«Алдырбас, Көкин-Эркей баатыр,
Көк-чоокырыңды минип бар.
Көк-чоокырдың ийдези
Менин ийдемнен коомой эмес.
Сендий ийделү баатырга
Болужар улустар көп чыгар.
Керде-марда бойыңның
Күчин жетпезин билип алзан,
Тегинен-тегин минбейтен
Темир-чоокыр адыңды, мени
Ун угулбастан кыйгыраың,
Кол жетпестен тударың.
Ол тужунда, айса болзо,
Бир болужым жеде!» — деп
Темир-чоокыр айдала,
Кенетийин жоголо берди.
Турган изи артып калды,
Барган изи жок болды.

* * *

Оны уккан Көкин-Эркейдин
Он артык ийдези кожулды.
Жер алдында журтаган
Желбис-Сокор каанның
Жерине эмди жедерге
Көк-чоокыр адына минди.
Жер тамының оозын көстөп,
Элес эдип желип ийди,
Эзин-куйун шуулай берди.
Түндү-түштү эм келгенде,
Жер тамыга жууктап келди.
Көс жедеден көрүп турза,
Жер тамының оозында,
Жес теректин төзінде
Алтан кулаш куйрукту
Ак-сары ат турды.
Алып-кезер бир күлүк
Жалбагынан уйуктап жатты.
Оны көргөн Көкин-Эркей
Кара кумдус бөрүкти
Кептей тартып кийип ийди.

Кара болот үлдүни
 Он колына бектеп тутты.
 Көк-чоокырдыг эки тискинин
 Тендеп жаап тудуп алды.
 Ол баатырды эмди көстөп,
 Элес эдип учуп ийди.
 Жер-төгери селес этти,
 Кату таштар оодыла берди.
 Түргөн суулар чайбала берди.
 Ол баатырга жеделе,
 Талайып чабардыг кажы жанында
 Таныбас баатыр тура жүгүрди,
 Көкин-Эркейди колынаг тутты.
 Энчилү туруп, мынайда айтты:
 «Калак-кокый, Көкин-Эркей,
 Эркин-Кооныг жагыс аказы,
 Талайган колыг тартынып көр,
 Табарып меге тийбей көр.
 Жер алдынын желбистери
 Жагыс сыйыныгды апарып жадарда.
 Одус жылга жуулашкам,
 Айрып аларга турушкам.
 Адакы учында күч жетпесте,
 Сени сакып мында жаткам».
 Оны уккан Көкин-Эркей
 Талайган колын тартынып алды.
 Ол баатырдан мынайда сурады:
 «Кижиг бүткенде, атту болор,
 Кийик бүткенде, мүүстү болор.
 Ады-жолыг сениг кем?
 Адан-эненг кемдер эди?
 Айдып берзег түргендеп бери».
 Таныш эмес баатыр уул
 Ойто ого каруун берди:
 «Азырап койгон адам өлгөн,
 Эмизип койгон энем өлгөн,
 Оскүс-жабыс артып калала.
 Бай улуска малчы болгом,
 Каандарга жалчы болгом.
 Кату жүрүмгө чыдап болбой,
 Качып мен тайгада жүргем.
 Андап-куштап курсагым азырангам.
 Ада-энемниг адаган ады
 Анчы-Мерген болгон эди,
 Алтай туудан туткан адым,
 Алтан кулаш куйрукту
 Ак-сары болгон эди». —
 «Слер меге нажы болзогор,

Жагыс сыйынымды
Алып журтаарыгар» —
Көкин-Эркей кыйгырып ийди.
Анчы-Мергенди окшой берди.
Эки ат жытажып танышты.
Онон ары жер алдына
Экилези чурадып ийди.
«Олзө, тын жагыс болзын,
Лүрзе, сүме жагыс болзын» — деп
Экү бойлоры чертеништи.
Үлдү жалап, кереестешти.
Алыс жерге түшкилей бердилер.
Айлу жерден ырай бердилер.
Онойдо барып жаткылаза,
Лелбис-Сокор кааннын эки уулы
Билбес жерден биллип салтыр,
Сеспес жерден сезип салтыр.
Кара агаштый кал черүзин
Кыймырада айдап алган
Удура келип жаткылабай кайтты.
Оны көргөн эки баатыр
Көкин-Эркей ле Анчы-Мерген
Кара болот үлдүлерин
Суура тарткан турбай кайтты.
Кайа-ташка жагып ийди,
Кал черүге чурадып ийди,
Эки учынан бүрте бергиледи.
Түни-түжи билдирбес,
Түн бозомтык алтайда
Түнге-түшке үзүк жок
Кезиш-чабыш боло берди.
Атка катай аттар жыгылды.
Эрге катай эрлер жыгылды.
Аттын каны токумга чыкты,
Эрдин каны курлаага жетти.
Ас-мас черүлер артарда,
Лелбис-Сокор кааннын
Темир-Бөкө, Темир-Сагыш
Эки уулы кыйгырып ийдилер:
«Күлүктөр болзогор, күрежеели.
Алыптар болзогор, адыжаалы!»
Ат мангына жаба жетилер.
Иака бойдон тудуштылар,
Жарын бойдон тартыштылар.
Жети жылга тудушкан,
Жерге бойлоры түшпеди.
Тогус жылга күрешкен,
Тобракка кем де түшпеген.

Кату ташты оодо баскылап,
Как жерди ойо тепкилеп,
Тудушкылап жүрбей канайтты.
Эмди көрүп жүргүлеер болзо,
Төрт баатырдын ийделери
Кара жагыс болбой кайтты.
Жыгылганда, тег жыгылар,
Ойто турганда, тег турар.
Түгөй күчтү болбой кайтты.
Өрө чыккан табыжына
Тенгери түби күркүреп турат.
Төмөн түшкөн торгуулына
Жер-женези селендеп жадат.
Онойдо тудужып турганча,
Көкин-Эркей баатырдын
Темир-чоокыры сагышка кирди.
«Бир болужың жетир,
Эрженелү темир-чоокыр!» — деп
Эр бойында тым айтты.
Ары көрөлө, ойто көргөлөктө,
Уч жүлкүүрлерлү чой кайырчагашты
Темир-чоокыр ат экелип,
Көкин-Эркей баатырдын
Бут алдына таштады.
Көкин-Эркей ол кайырчакты
Он будыла оодо тепти,
Алты камду оноң чыкты.
Алтылазын Көкин-Эркей
Күлөр таманыла былча басты.
Темир-Бөккө, Темир-Сагыш,
Эки туудый түрө жыгылды,
Аккан каны колдий төгүлди.
Эки кара аттары
Жал жастанып жыгылдылар.
Желбис-Сокор каан бойы
Жеекен-күрөң адыла экү
Жаткан жерден турбадылар.
Аккан кандары талайдый болды,
Артыскан сөөктөри тайгадый болды.
Жер алдынын желбизи болгон
Желбис-Сокор каанның
Жөөжөлү журтын жемирдилер,
Коозолу журтын кодордылар.
Анчы-Мерген, Көкин-Эркей
Ада-кандары изип жүргиледи.
Өлбөс өштүлөрдү бастылар.
Тогус кат чой эжиктү,
Тогус башка жүлкүүрлү

Тогус кат темир өргөнү
Көкин-Эркей баатыр
Келген бойынча оодо тепти,
Тогус эжигин кодоро тартты.
Эмди көрөр болгожын,
Эркин-Коо жагыс сыйыны
Агаш болуп кугарган,
Алтын кептү саргарган,
Кайың тозынан тон кийдирген,
Ийт аяктаң аш ичирген,
Ийне көзинег күн көргүскөн,
Өлүмгө жуук кыйнап койгон,
Мында отурбай канайтты.
Көкин-Эркей аказын көрөлө,
Бийлаарга бир сананды,
Көстинг жажы чыкпады.
Каткыраарга база сананды,
Же каткы база келбеди...
Бойының көзине тың бүтпей,
Отурган жеринен өрө турды.
«Эркин-Коо, жагыс сыйыным!
Мениң күним, мениң айым,
Сени табарымды билбедим.
Өчкөн одыбыс ойто күйди,
Өлгөн бойыбыс ойто тирилдик!
Артык неме керек жок меге,
Сени көргөнүм болор меге.
Нениң учун кыйнаган сени
Айдып берзег, сыйыным!» — деп
Көкин-Эркей тың кыйгырды,
Жагыс сыйынын ондоп-солдоп
Акту жүрегинен окшоп турды.
«Акам... акам, бу слер бе?» —
Эркин-Коо арайдаң ла айтты.
Эки көстинг жажы десе
Түргөн суудый төгүле берди.
Мындай ырыска бүдүп болбой,
Аказын колло тудуп көрди.
Айландыра көргөн бойынча,
Анчы-Мергенди танып ийди.
«Мениң жүрүмүм,
Мениң жүрегим!
Одым оныла бирге күйгөн,
Орыным оныла бирге төжөлгөн.
Оны жүрегимнен айрыбай туруп,
Мындай кыйынды мен көргөм.
Түби жокко мен түшкөм.
Эмди мениң айым-күним
Жаркынын меге көргүсти.

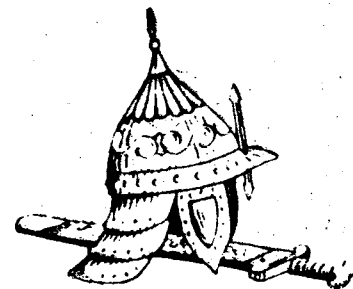
Жангыс акам бар болуп,
Санаам жеткенди экелди!» — деп
Эркин-Коо кыйгырып ийди.
Анчы-Мергенге колын берди.
Бу тужундагы ырысты
Эптеп айдып мен болбозым.
Кажы ла оны уккан киж
Бойы оны шүүп көрзин,
Бойы оны сөслө журазын,
База улуска кееркедип айтсын.
Эмди ойто катап база
.ер алдында журтаган,
Жердин үстүн жуулаган,
Ат жакшызын жал жастандырган,
Эр жакшызын жег жастандырган,
Жеекен-күрең атка минген
Желбис-Сокор каанның журтын
Барып көрүп келеликтер.
Анчы-Мерген ле Эркин-Коо
Он колынан тудушканда,
Он жаактаң окшошкондо,
Ай-күн чалыганда,
Ак санаазын угушканда,
Жер алдында жети үйеге
Желбис-Сокор каанга кыйнаткан,
Жер үстүнен олжого келген,
Кара агаштый канча албаты
Көк-чоокыр атка минген
Көкин-Эркей баатырга,
Ак-сары атка минген
Анчы-Мерген баатырга,
Эрженелү темир-чоокыр атка
Бөрүгин алып, мүргүп келдилер.
Колдорун сунуп, кучактаарга келдилер.
Жангыс үнле мынайда айттылар:
«Күннен аскан бистерге
Күн көргүскен баатырлар!
Айдан аскан бистерге
Ай көргүскен баатырлар!
Тирү кижилер канын ичкен,
Семис аттардын терин ичкен
Жеекен-күрең атту
Желбис-Сокорды басканыгар учун,
Бистерди кыйыннан айрыганыгар учун.
Ургүлжинин үч үйеге,
Төрбөлжинин төрт үйеге
Слерди мактап кожондоп жүреели!

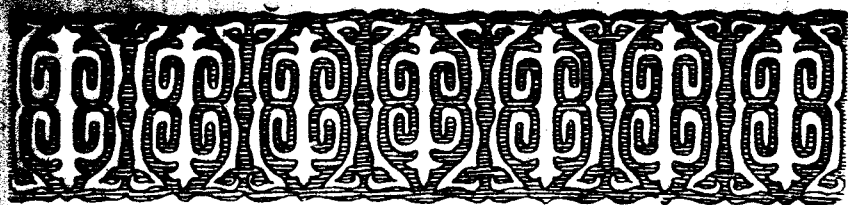
Слердин жөнүгө болушаалы.
Бисти түбектен айрыган слер
Бистин башчыларыбыс болыгар.
Аштаган бисти тойгыстыгар,
Арыган биске амыр бердигер.
Ургүлжиге мөңкү болыгар!
Эр-жанына ийделү болыгар!»
Оны уккан Көкин-Эркей ле Анчы-Мерген
Албатыны күүнзеп уткудылар.
Качан да болзо, олардын учун
Туружар болуп сөзүн бердилер.
Эрженелү темир-чоокыр атка
Эркин-Коо баланы миндиртти,
Албатыны куйругынан тудугар деди.
Албаты-жон темир-чоокырдын
Куйругына бир чарактаң тудунып
Киж болгоны — жаан-жазыла
Келип сырала бербей кайтты.
Алтан кулаш куйрукту
Ак-сары эржененин куйругына
Арткан албаты көдүрө сыралды.
Анчы-Мерген ары болуп,
Жердин үстүн көстөп,
Темир-чоокыр атты ээчий
Элес эдип уча берди.
Көк-чоокыр атка минген
Көкин-Эркей баатыр
Анча-мынча жер алдында
Артып калган жүрбей кайтты.
Желбис-Сокор каанның
Журтында неме артырбай,
Көрнөө эдип өртөп жүрди.
Качан түбинде некетелү болбозын деп
Калдыктарын кырып жүрди.
Ончо өштүни жок эделе,
Улдү, жыдазын арчыйла,
Айлу-күндү алтайына
Ай канатту куштаң түрген,
Адып ийген октон түрген
Эрженелү көк-чоокыр
Учуп ийбей канайтты.
Жер алдында баскан изи
Жети үйеге жылыбас
Артып калбай канайтты.
Жер үстүне чыккан изи
Жетен үйеге жылыбас
Жадар болбой канайтты.

* * *

Анча-мынча ой өткөндө,
 Эрженелү көк-чоокыр ат
 Жер үстүнө чыгып келди.
 Ак өлөннөн үзүп жиди,
 Аржан суудан амзап ичти.
 Айы-күнин көргөн бойынча,
 Карангуй сагыш жарый берди,
 Кайран жүрөк ойной берди.
 Онон ары элес эдип
 Көк-чоокыр учуп ийди.
 Кебис жараш тайгазына,
 Кеен аржан суузына
 Саат болбой жедип келди.
 Эмди көрүп турар болзо,
 Алтан эки толукту
 Эки түнөй өргө
 Жап-жаңы бүдүп калтыр.
 Алты үйелү ат буулайган
 Күлөр чакы кадалып калтыр.
 Жер алдында журтаган
 Желбис-Сокор каан колына
 Жети үйеге кыйналган албаты
 Кеп-чырайлары жаранган,
 Ойын-жыргал көндүккөн,
 Алты кулактү күлөр казанда
 Эт семизин кайнаткан,
 Алтын-мөңүн жараш казанда
 Аракы жакшызын жылыткан
 Мында тургулабай канайтты.
 Бир өргөнүн эжигинде
 Алты үйелү күлөр чакыда
 Эрженелү темир-чоокыр ат
 Алтын-күмүш жазалду турды.
 Бир өргөнүн эжигинде
 Алты үйелү күлөр чакыда
 Алтан кулаш куйрукту
 Ак-сары ат — эрjene
 Алтын-күмүш жазалду турды.
 Көкин-Эркейдин жеткенин билеле,
 Бир өргөдөн чыккандары
 Анчы-Мерген ле Эркин-Коо болды.
 Бир өргөдөн чыккандары
 Бар-чоокыр атка минген
 Боро-Телтей кааннын ла
 Ак-буурыл атка минген
 Ак-кааннын кыстары болды.

Көкин-Эркейди уткуп келгиледи,
 Алтын чылбырдан адын туткылады.
 Колтыгынан бойын туткылады,
 Оң колынан өзенин алышты,
 Оң жаактан сүүнүп окшошты.
 Көкин-Эркей баатыр
 Темир-чоокырга кылчайып көрди.
 Күлүмзиренип каткырала,
 Кару үниле мынайда айтты:
 «Энеден өскүс бойыма
 Болужын жеткен, темир-чоокыр!
 Алтыгы ороондо Желбис-Сокордын
 Тынын тапкан, темир-чоокыр.
 Адазы жок бистерге
 Болужын жеткен, темир-чоокыр!
 Кара бажым кара жерге киргенче,
 Ак жарыктан айрылганча,
 Сенин сөзүн угуп жүрейн!
 Сеге бүдүмчилү нажы болойын!»
 Ол күннөн ала узакка
 Ойын-жыргал көндүгө берди.
 Көкин-Эркей ле Анчы-Мерген
 Карындаштар бодолду журтай берди.
 Кара сананып жуулажып барбас,
 Каршу өштүни жерине божотпос.
 Ады-чуузы Алтайга жайылып,
 Баатыр ийдези бастыразына угулып,
 Амыр-энчү журтай бергиледи.
 Алыс жерден айрып алган
 Албатызын баштап жаткылады.
 Одорлуга малын тургусты,
 Одын-суулуга жонун журтатты.
 Укканым мында божоды.
 Улустар меге тарынбагар.
 Жараган жакшы чөрчөк болзо,
 Жажына ундубай айдыжып жүрнгер.
 Жарабаган чөрчөк болзо,
 Жетпези неде — айдып беригер.

АЙТУНУКЕ

Кара тайга колтыгында.
Кара талай жаказында.
Кара-күрөң атту
Карып, жажы жеде берген.
Катан сөөги божой берген.
Баштактанып ойнойтон
Бала-барка ондо жок,
Карып калган эмегениле
Кара-каан журтады.
Жаан тиштери түжүп калган.
Жазап эрмек айдып болбос.
Кара-каанның эмегени
Бир күнде бир уул бала тапты.
«Жаш тушта табылбас балам.
Жаш жеткенде, табылды.
Же канайдар база эмди.
Мен андап барадым,
Менин жаңыс балама
Жымжак төжөк табадым.
Жилик-бөөрөк экеледим» — деп
Кара-каан айдала,
Күрөң адына минди,
Кара тайганы көстөй берди.
Ай кирези андады,
Аңдар эдин артынды.
Камык тапкан жөбжөни
Күрөң атка коштоды.
Айылына ойто жанып келеделе.
Мындый солун неме көрди:
Албатынын көп нургуны
Айдары жок түймеген эмтир,

Кезиги саадак кайра тарткан.
Адарга белен тургулады,
Кезиги армакчы тудунган.
Тударга белен тургулады.
Оны көргөн Кара-каан
Мындый сурак сурады:
«Армакчыларды тудунгылап.
Саадактарды жүктенгилеп.
Нени тударга жуулдыгар?
Не жүгүрижип туругар?»
Ол жуулган албаты
Ойто каруузын мынайда берди:
«Айгырлу малдар ортодо
Ак-чабыдар кулун табылган.
Жетен кулунды былча тееп,
Жетен беени ажыра калып.
Опту-чүмдү ойноп турат.
Оны тударга келдибис,
Олтүрөргө жуулдыбис». —
«Ол кулунды өлтүрбегер,
Ойнозо, ого тийбегер» — деп
Кара-каан айдала,
Казалада желе берди.
Анча-мынча болбоды,
Айылы-журтына жанып келеле.
Күрөң адынан түшти,
Карыган эмегениле эзендешти.
Экелген жөбжөзин береле,
Эмегенине мынайда айтты:
«Кару сүүген кайран эжим.
Кара жаңыс уулыма
Камду терезинен төжөк жаза,
Кара түлкү тон көктө,
Онын жиир курсагын
Жилик-бөөрөктөн белете».
Канча күндөр өткөндө,
Кара-каан көрүп турза,
Карыганда табылган уулы
Камду төжөккө жаткадый эмес,
Кабайга эмди баткадый эмес.
Эки колын быкынданган
Ары-бери телчип турды.
Эки көзи чагылышкан,
Жер-тенерини аяктап турды.
Кара-каан эмегениле
Кайкажып калган отуруп болды.
«Тогуз чардын терезинег
Тон өтпейинче, неме болбос,

Тыт агашты кезеле,
Кабай этпейинче, ол батпас.
Карып жажыбыс жедерде,
Кандый бала бүтти» — дешти.
База бир күн өткөндө,
Бала ыйы жыгырай берди.
Кара-каан келип көрзө,
Карыган эмегени кыс баланы
Таап алган отурар болды.
Кара-каан коркушту сүүнди,
Канча катап кол чабынды.
Ыраак жонло бичиктешти,
Жуук жонло тил алышты.
Жаан той баштады,
Жыргал-ойун тынды,
Ат жакшызы жарышты,
Эр жакшызы күрешти.
Кара узун шагкылу,
Кызыл-жараш чырайлу
Кыстар, келиндер жуулала,
Кожондожып ойноды.
Ол жуулган албатыга
Кара-каан жар этти:
«Жети күн той болор,
Жип төгеспес курсак болор,
Эмди мында жуулган жон,
Эки балама ат адагар.
Жакшы ат адаган кижиге
Аракы ачузын ичирерим,
Ат жакшызын берерим.
Жаман ат адаганнын
Жалмажына чыбык тийер,
Жаагына алакан тийер».
Алты күн өдө берди,
Ат адайтан кижичыкпады,
Жетинчи күн башталды,
Жерге күн чагылып тийди.
Жаман жаргак тонду,
Жабага кодүртке атту,
Ак сагалду апшыйак
Ак бажында бөрүк жок,
Эмегениле атка учкажып,
Эжик алдына жортуп келди.
Чакыга барып түшкүледи,
Чагы чыгып отургылады.
Каан тойына жуулган улус
Карыгандарды кичееп көрбөди.
Албатынын уур санаазын

Ак-сагалдын эмегени билди,
Апшыйагын көрүп,
Айткан сөзи мыдый болды:
«Каан да кижинин уулы болзо,
Кадыт кижиден чыкпай база,
Кандый да кыйын болотон болзо,
Калак, адын адайдым». —
«Аамайлап, санаан жүүлген бе?» — деп,
Ак-сагал эмегенин аяктыды,
Жудурукла эмегенин кезетти.
Кара-кааннын уулы
Карыгандарды көрүп ийди.
«Эмегенигерди сокпогор,
Эрмегин мен угайын» — деди.
«Ол эзирик, ол карыган,
Онын эрмегин укпагар» — деп
Ак-сагал кааннын уулына
Араай жобаш куучындады.
Улустар жүгүришип келгиледи,
Эмегенди жединип апаргылады,
Кааннын алдына отургускылап,
Ат адаарын сагыгылады.
Кара-каан эмди болзо,
Карыган эмегенди кылчайып көрди,
Торко тонды береле,
Төмөн көрүп, кунугып айтты:
«Элдин-жоннын ортодон
Уулым адын адаар кижичыкпады,
Эмдиге жетире чыкпады.
Бу торконы сен кий!
Бу уулымнын адын ада!»
Кара тажуурда аракыны
Кара-каан ала койды,
Карыган эмеген колдорына
Капшай түргөн туда берди.
Аракыны эмеген алала,
Эки тулунун сыйманып,
Эрмегин айдып баштады:
«Жаакту ооско айттырбас,
Жаман жүрүмге бастырбас,
Жарындуга жыктырбас,
Жаан баатырдан жалтанбас,
Амадаганын алып жүрер,
Амыр-энчү жыргап жүрер
Айтүнүкө деп атту бол,
Ады чыккан баатыр бол!»
Карыган эмеген адаган адын
Кара-каан жарадып укты.

«Кыс баланың адын
Канайда адаарың?» — деп сурады.
«Карыган кижидег чыккан кыс
Каспак деп атту болзын,
Карагуй санаа сананбазын,
Кату жүрүм билбезин» — деп
Карыган эмеген куучындады.
Каан алдына бажырды.
Кара-каан кулдарын кыйгырып.
Карыган эмегенди өрө көдүрди.
«Балдарыма адаган ады
Бойыма сүрекей келишти.
Эл-жонло кожо тойлоп.
Аш үрүзин* амзап жип,
Айылы журтыгарга жеделе,
Амыр-энчү жадыгар» — деп
Кара-каан алкады,
Бир ээрлү атла сыйлады.
Алдынаг минер атту болуп.
Ак-сагал эмегениле экү
Айыл-журтына жанып ийди.
Кара-каан эмегениле
Каткырыжып сүүнер болды.
Той божогон кийининде
Токунап жакшы журтай берди.
Айтүнүке деген уулы
Айга-жылга өзүп жатты,
Баладан башка бала болды.
Баатыр бүдүмдү кижиде болды.
«Кару энем, кайран энем,
Кандый сууны ичеле,
Кожондоп, жыргап жадыгар?
Меге ондый суу беригер,
Мен оны амзайтам» — деп
Айтүнүке энезинен
Амадап сурап отурар болды.
Энези аракыдан урала,
Эрке уулына чөйбө тартты.
Оны ичкен Айтүнүке
База бирди сурады.
База катап энези
Бир чөбчөйдү уруп берди.
Ол аракыны ичеле,
Уйдег чыгара жүгүрди,
Ама-томо сыгырып ийди.

* Аш үрүзи — аштын төзи.

Ачу корон кыйгырып ийди.
Онон ары Айтүнүке
Турган жерине жоголып калды.
Кара-каан баатырларына сурады.
Кажызы да билбес болды.
Айтүнүке кайда барганын
Бир де кижиде көрбөгөн болды.
Ачынып, ыйлап, Кара-каан
Уулын сакып чөкөди.
Төрт күн өткөндө,
Гелекей кенерте силкинди.
Агын суулар ажынды,
Агаш-таштар сынгылады.
Ак-чабыдар атка минген
Айтүнүке деген уул
Адазынын айылына жанды.
Онын минген чабыдар ат
Аайы-бажы жок киштеп турды.
Айтүнүке эрлү баатыр
Амыргыдый кожондоп турды.
Кара-каан сүүнген бойынча
Кереге айылына чыгып келип,
Айтүнүке уулынын
Адын бууларга мендеди.
«Канайып туругар, кару адам?
Калак, адыма тийбегер,
Адымды бойым бууларым,
Айылга бойым кирерим» — деп
Айтүнүке адазын
Колынан тудуп, токтотты.
«Кайран эрке жагыс уулым,
Карыганда тапкан балам,
Аайы жок сүүнеле,
Ат тутканым билбей калдым» — деп
Кара-каан уулына
Каруузын ойто онойдо айдат.
Энези коркушту сүүнеле,
Эрмек айдып болбой отурды.
Айылга ончозы киргилеп,
Алтын столды тургускылады.
Алама-шикир аш салгылап,
Аракыдан уруп ичкиледи,
Куучындары көптөй берди.
Онойып жыргап отурганча,
Айтүнүке эрлү баатыр
Ада-энезине мынайда айтты:
«Жагыс кижиде жадарга
Жарабас жанду эмтир.

Кийик аң түктү болор,
Кижн болзо, эштү болор.
Жажына кижн жангыскан жүрбес,
Жажына жең жастанбас,
Онын учун мен бойыма
Эш бедиреп барадым».
Айтүнүке өрө туруп,
Атанарга жепсенди.
Ок тыгынбас көө куйакты
Көксине жаба кийинди,
Алтан сегис топчылу
Алтын тонын жамынды.
Тогус кат чой ылангду
Өдүгин эмди кийе тартты,
Ай жаркынду жараш бөрүгин
Кулактарына кептей тартты.
Айабас* окту саадагын
Арка-мойнына жүктенди,
Курч болот үлдүзин
Курына бектей курчанды.
Азырап салган адазыла,
Эмзип салган энезиле
Жалан болгон алаканын
Жайа тудуп эзендежип:
«Аш-курсакла азыраган
Атту-чуулу менин адам,
Эмчегиле эмискен
Эрженедий менин энем,
Алкыжыгарды беригер,
Амыр журтап артыгар.
Эзен, жакшы мен жүрзем,
Уч жылдан өтпөзим,
Эбирилип ойто жанарым.
Уч жылдан өдө берзем,
Өлүп калган деп сананыгар,
Оксөп тын ыйлабагар» — деди.
Энези мыны угала,
Эки жаактан окшоды,
Айтүнүке уулынан
Сураганы мындый болды:
«Кандый да болзо, айт балам,
Кажы жерди көстөбөрүн?»
Каруузы ойто угулбаста,
Кара-каан катап сурады:
«Кандый кааннын журтынан
Кысты аларга санандын?» — деди.

*Айабас — жаспас.

Айтүнүке унчукпай турала,
Айды аяктап, куучындады:
Айдый тегерик чырайлу,
Айдары жок керсү,
Жылдыс кара көстү,
Жымжак jobош эрмектү
Жараш кысты кайдан алары
Жоруктаза, байла, билдирер,
Кандый алтайга барары —
Атка минзе, көрүнер».
Каспак кичү сыйынын
Кабыра тудуп кучактады,
Кару, жылу сөстөрүн
Кайран сыйынына айдынды.
Айылдан бачымдап чыга басып,
Ак-чабыдар адына минди.
Чойдон эткен үзенини
Чойо тееп, ээрге отурды,
Ат тискинин тендей тудуп,
Ары болуп желе берди.
Узун жолго чыгала,
Узак жорукка көндүкти.
Ак чечекти көмө баспай,
Ак-чабыдар желип турды.
Жаш өлөңди жайа баспай,
Жараш жорго барып жатты.
Бийик, бийик тайгаларды
Туйгак тийдирбей, ажып турды.
Терең, терең талайларды
Торсукка жетирбей, кечип турды.
Айтүнүке эрлү баатыр
Ак-чабыдарга жайкадып,
Коолодо кожондойт,
Комус согуп ойноп турат.
Андар, куштар кулак салып,
Айтүнүке баатырдын ойынын
Айга, жылга тындап турат.
Ак-чабыдар жорго атту
Айтүнүке эрлү баатыр
Кускун учпас куба чөлди
Куйун кептү өдүп жадат,
Сангыскан конбос сары чөлдө
Салкын кептү барып жадат.
Жердин үстүн айланган
Жетен кааннын жолын көрүп,
Желип чабары көптөди,
Алтай үстүн бүркеген
Алтан кааннын журтын көрүп,

Адын камчылап, мендеди.
Кармай алза, кулактары,
Кайа көрзө, көлөткөзи.
Кийинине онын арттары жок.
Алдынан онын келери жок.
Кара жангыс Айтүнүкө
Канча жылдын туркунына
Эр бойында амыр жок,
Ат бойында сооду жок,
Түн киргенин билинбей,
Түш болгонун таныбай,
Түргөн-түкей барып жатты.
Оног ары Айтүнүкө
Омок-седег кожондоп
Канча талайды кече берди.
Канча тайганы ажа берди.
Алтын тайганын кырына чыкты,
Айландыра шиндеп көрди.
Алтын тайганын төзинде.
Ак талайдын жаказында
Башкару билбес албаты
Мында журтап жаткан эмитир.
Башчызы жок түмөн мал
Мында туратан жерлү эмитир.
Ак талайдын жаказында
Алтын өргө турар эмитир.
Ак башту апшыйак
Ол өргөдөн чыгып келди.
Онын жанында коштой
Бир кичү уул турды.
Ак башту апшыйак
Албатыны аыктап,
Өрө көрүп, кыйгырды.
Төмөн көрүп, ыйлады:
«Калык-жоным алтайга
Башчызы жок артар туру.
Камык түмөн жөбжөм
Жутпалар колына кирер туру.
Канайдайын эмди?» — деп
Карыган апшыйак арбанды.
Алтын тууны аыктап,
Айтүнүкени көрүп ийди.
«Ой, эмеген, бери чык.
Ол туунын бажына
Кандый кижичыкканын
Капшай келип көр» — деди.
Эмегени үйден чыкты,
Эбире тууны лаптап көрди:

«Баатыр укту кижичыкканын» — деп
Бажын жайкап, куучындады.
Оны уккан Айтүнүкө
Олорды керектеп көрбөди,
Көк тайга жаар жортуп ийди,
Кырына онын чыгып келди.
Көк тайганын эдегинде
Көргөн немези мындый болды:
Эки жеек-жутпа баатырлар —
Эр-Шокшылан ла Бачыр-Кара —
Албатыны коркушту тоноп,
Анды-кушты кырып турды,
Айгырлу малдарды айдагылап,
Албан жүрүмгө албатыны
Олжолоп ончозун ийип жатты.
Оны көргөн Айтүнүкө
Ачынбас бойы ачынды,
Ама-томо сыгырды,
Ачу-корон кыйгырды.
Көк тайганын кырынан
Күрежерге учуп түшти
Жеек-жутпа баатырларды
Жерге көмө чачар деди.
Айтүнүкени көрбөдү,
Ачап жутпалар каткырышты:
«Койончо адын, кушча бойун
Коркубай, не келдин?» — дешти.
Айтүнүкө эрлү баатыр
Айдар сөзүн айтпады,
Ак болот үлдүзүн
Агаш-ташка жагып ийди.
«Бай болгондо, баатыр бис,
Эр болгондо, бөкө бис,
Келип бисти сен тутсан,
Кежириң сенин үзүлөр,
Күрежейин деп сананган,
Буттарың сенин сынар» — дешип,
Эр-Шокшылан ла Бачыр-Кара
Айтүнүкө баатырды
Араадап эмди басып келдилер.
Канду согуш башталды,
Кара тобрак кайнап чыкты
Жаан, жаан агын суулар
Жарадынап ажынып акты,
Жабыс, жабыс туулар
Жалаң болуп артып калды,
Айтүнүкө эрлү баатыр
Арыганын билинбеди.

Үлдүге илип чачканы
Уч тайганы ажа берет,
Бачыр-Кара бай баатырды
Калып келип тударда,
Калактап, онтоп жада берди.
Айтүнүке эрлү баатыр
Ачап Бачыр-Каранын
Тогус кат куйагын
Тогус кырлу камчызыла
Тогузон жерден жара чапты,
Тобракка оны көмө сокты.
Бачыр-Кара өлбө берди,
Калганчы үни торгулып калды.
Эр-Шокшыланг мыны көрүп,
Эки жерден бүктеле берди,
Эки колын суй салды,
Эрлү бүткен Айтүнүкени
Эки жардынап барып тутты.
«Жаман каанга кул болорунг,
Оны жарадып укпазап,
Жаман ийтке сек болорунг» — деди.
Јети күн согушкылады,
Јер тоозыны тенгериге чыкты,
Тенгери булуды јерге түшти.
Согужып турган табыштары
Алтыгы ороонго торгулды,
Устүги ороонго угулды.
Јеек бүткен Эр-Шокшыланг
Јер тайанары көптөди,
Ачу-корон ол тери
Агын суудый ага берди.
Айтүнүкеге чыдашпай,
Анказы азып тура берди.
Эки көзинең аккан жажы
Эки тизеге једе берди.
«Калак-кокый, Айтүнүке,
Кайран мени өлтүрбө,
Кара каным менин төкпө,
Катан сөөгим менин оотпо.
Канча үйеге сениле кожо
Карындаш болуп жүрейн» — деди.
Калапту бүткен Айтүнүке
Калак-коронды тындабады,
Эр-Шокшыланг айтканын
Эрмек-сөскө тоободы.
Калактап турган Эр-Шокшыланг
Катап база ла жалынып айтты:
«Јаагына јастык салатан,

Јалмажына төжөк төжөйтөн,
Јалчы болуп жүрейн!» —
«Карыган-тиженди карамдабас,
Эмеген балдарга килебес,
Албатыны кулданган,
Айылдагы јөөжөзин тоногон
Јаман сени артырза,
Јакшы жүрүм јок болор,
Алтай ичинде албатыда
Амыр-јыргал јок болор» —
Айтүнүке эрлү баатыр
Эр-Шокшылангга каруузын берди.
Ачап-сыйап бай баатырды
Эки колло толгой тутты.
«Эрлик-бийдин јерине
Эрик јоктон бар!» — деди.
Јети сүүрүлү кара тайгага
Экелип оны арта сокты.
Эр-Шокшылангнын кара каны
Чайык болуп ага берди,
Эр-Шокшылангнын катан сөөги
Тайга болуп жада калды.
Албаты-јон сүүнди,
Албан жүрүмнен айрылды.
Онын кийининде Айтүнүке
Арчуулла колын арлап турза,
Ак-Бөкө алып баатыр
Алдынап өрө јортуп келди.
«Очкөн отты камыскан,
Өлбө јонды јыргаткан
Кандый коркушту баатыр эдин?
Кажы жерден келген эдин?
Айылы-јуртын сенин кайда?
Ады-јолын сенин кем?» — деп
Ак-Бөкө ат үстүнен
Айтүнүкени сурады.
«Кара-күрен атту
Кара-кааннын уулы эдим,
Ак-чабыдар атту
Айтүнүке баатыр эдим.
Тегин ойноп жүрбедим,
Телекей көрөргө келбедим,
Алтайымнын ичинен
Аларга эш табылар ба деп,
Јаан јоннын ортозынап
Јараш кыс чыгар ба деп,
Канча тайганы ажып келдим,
Канча талайды кечип келдим» — деп,

Айтүнүкө каруузын айтты.
«Бачыр-Қара ла Эр-Шокшылан
Калак, бисти амыратпайтан,
Камык жонды кулданатан,
Канайдар да арга жок болгон.
Олүмнен бисти айрыдың,
Очибисти сен алдың.
Бистин журтка бараалы.
Бир ыргалды ыргап жан,
Бистин каанга бараалы,
Бир кысты көрүп жан» — деп,
Ак-Бөкө алып баатыр
Айтүнүкени жайнап турды.
«Айттырган кийининде барбаска
болбос,

Албатыга жолукпаска болбос» —
Айтүнүкө Ак-Бөкө баатырга
Анайда жөбин берип салды.
«Андый болзо, мен барадым,
Аш-курсакты белетезин деп,
Албатыга жакару берем деп,
Айылчы кижі келер деп,
Алтын-кааныска айдадым» — дейле,
Ак-Бөкө баатыр
Ары болуп озо жортты.
Айтүнүкө эрлү баатыр
Ак талайга келеле,
Ады-бойыла жунунды,
Арыган сыны жеңилди.
Ак-чабыдары бышкырды,
Бир тажуурдың жараш бөги
Бир тумчуктын үйдинен
Чыга конуп, жерге түшти.
Айтүнүкө эрлү баатыр
Ол тажуурдың бөгин алды,
Элбий-селбий чачып ийди,
Жетен тажуур арака
Жергележип тура берди.
Ак-чабыдар арыбас ат
Экинчи катап бышкырды,
Қоо тумчуктын үйдинен
Қойдың төжи чыгып келди.
Айтүнүкө ол төшти
Ары-бери жайкап ийди,
Жети кучанын семис эди
Жергележип атка артылды.
Аракызын канжааланып,
Куча эдин артынып,

Алтын-каанның журтын көстөп,
Айылчызы болуп жортуп ийди.⁴⁵
Анча-мынча болбоды,
Алтын-каанның журтына
Айтүнүкө жедип келди.
Албаты оны көрөлө,
Адын аларга жүгүришти,
Алтын-каанның баатырлары
Айтүнүкени колтуктады.
«Адым буулаттырарга карыган эмезим,
Колтуктадарга уян эмезим,
Меге слер тийбегер,
Мени сүрекей уткубагар,
Адымды бойым бууларым,
Айылга бойым кирерим» — деп
Айтүнүкө баатыр айдала,
Ат арказынаг эт жүктенди,
Аракылу тажуурларды бек тудунды,
Алтын өргөгө ууланды,
Алтын бозого алтап кирди.
Алтын-каан өрө туруп,
Айтүнүкени уткуды:
«Өрө, өрө отур!» — деп,
Эки колдон жединип алды.
Төргө барып отурбай,
Айтүнүкө мойноп турды.
«Төрөөндөрдөн артык айылчы,
Ак ширдекке отурыгар» — деп,
Алтын-каанның эмегени
Айтүнүкени айдып турды.
Анда да жок Айтүнүкө
От айагына отурды,
Куча эдин кайнаттырды,
Аракызын уруп, амзаттырды.
Айтүнүкенин араказын
Алтын-каан сонуркап ичти.
«Ады-жолың кем эди?
Алтын тууның кырынаг түжүп,
Айылыма не кирбедин?» — деп,
Ак башту Алтын-каан
Айтүнүкени сурап отурды.
«Қара-күрең атту
Қара-кааның уулы мен,
Ак-чабыдар атту
Айтүнүкө баатыр мен.
Қызыл элик туштаза,
Адып аларым кандый деп,
Қыс бала туштаза,

Эш өдөрүм кандый деп,
Жер телекей эбирип,
Жоруктап жүргөн кижиге эдим,
Алтын туунын кырына
Ат соодорго чыккан эдим.
Ары-бери көрүп турзам,
Алтын өргөдөн слер чыгып,
Айга күнгө бажырдыгар,
Кара жерди аяктап,
Калактап, сыктап турдыгар.
Не болгонун билерге,
Көк тайгага чыгара жорттым.
Көк тайганы төмөн көрзөм,
Эр-Шокшылан ла Бачыр-Кара
Элбек жонды жууларда,
Эмди слерди коркударда,
Экилезин өлтүрдим» — деп,
Айтүнүкө куучындады.
Алтын-Каан сүүне берди.
«Айылы-журтыма келгенин жакшы,
Албатыга болушканын жакшы.
Сох жаңыс кызымды
Сеге берер күүним бар.
Кызымды мен кычырайын,
Куучындажарын бойун бил» — деп
Алтын-каан эрмектенет,
Айтүнүкени күндүлейт.
Арыган бойы Айтүнүкө
Жаңы амырап отурды,
Аштаган бойы Айтүнүкө
Жаңы ажанып, тойо берди.
Алтан башка амтанду
Алама-шикир аш жиди,
Алтан жараш аяктап
Аракыны ичип отурды.
Алтын-каан баатырларын
Айылына жууп, жакарды:
«Алтын-Тана кызымды
Алтын өргөгө экелигер».
Жүс келинек үйдечилү,
Жүс кыс кожончылу,
Жүс баатыр колтукчылу,
Жүзи сүрекей тидимдү*
Алтын өргө ичине
Алтын-Тана кирип келди.
«Экү бойыгар көрүжигер,

* Тидим — омок, сергек.

Эп-жолун табыжыгар» — деп,
Алтын-Каан кызын көрүп,
Айтүнүкө баатырга айтты.
Айтүнүкө тура жүгүрди,
Алтын-Тана деген кысла
Он колынан эзендешти,
Он жаагынан окшошты,
Он колтуктан келип тутты.
«Андый болзо, жакшы турбай,
Албатыны түргөн жуугар,
Аштын жакшызын белетегер,
Алтын-Тана кызымды,
Айтүнүкө күйүүмди
Алтын өргөгө кычырыгар,
Ойун-жыргалды баштагар» — деп,
Алтын-каан баатырларын
Ары-бери түйметти,
Айылындагы улузына
Аракы-чеген астырды.
Алтан кулакту күлөр казанда
Андар эди кайнады.
Албаты жуулып келеле,
Айтүнүкени мактады:
«Албан жүрүмнөн айрыган
Айтүнүкө баатырыс
Канча үйеге жүрер болзын,
Кара бажы кажайбазын,
Ак тиштери саргарбазын,
Ады тентирилип жыгылбазын,
Жууга кирзе, бөкө болзын,
Жутпаларды жензин!» — дешти.
Тогус күнгө той болды,
Тоолоп чыкпас ойун болды.
Той божогон кийининде
Улус таркап, жана берди.
Айтүнүкө эрлү баатыр.
Алтын-Тана абакайыла
Амыр-энчү журтай берди.⁴⁶
Андап-куштап жүрер болды.
Бир катап Айтүнүкө
Кара тажуурда аракылу
Кайындарына кирип келди.
Аш-курсактан жигиледи,
Аракыдан ичкиледи.
Эмеш калап келерде,
Эрмек-сөстөри көптөди.
«Ас та болзо, малым бар,
Алтай түбинде өнөм бар,

Азырап салган адам бар,
Агаш та болзо, айылым бар,
Олорды барып көрөгө,
Ойто жанарга турум» — деп,
Айтүнүке эрлү баатыр
Алтын-каанга куучындады.
«Je канайдар база, уулым,
Жери-журтыга жанар турум.
Алган эжинди, айылда жөөжөнди
Артыспай кожо апар» — деп,
Алтын-каан жөп берди.
«Jестем жанарга турган болзо,
Жерине кожо баратам» — деп,
Айтүнүкенин журчызы
Алтын-Коо айдар болды.
Колдорун сунуп, эзендешкиледі,
Көстөринин жажын арчыгылады.
Айтүнүке эрлү баатыр
Алтын-Тана эмегениле,
Алтын-Коо журчызыла
Кара-кааннын журтын көстөп,
Капшай түрген желип ийди.
Ат мангына жарыжып,
Айдар сөскө чечеркежип,
Ак талайды кече бердилер,
Ак тайгалар ажа бердилер.
Анча-мынча болбоды,
Алтын-Тана тура түшти.
«Өлөристи билдинг бе?
Өзөристи сестинг бе?
Неге сен токтодың?
Нени сен санандың?» — деп,
Айтүнүке абакайын
Айлана жортуп, сурады.
«Өлөристи билбедим,
Өзөристи сеспедим,
Ада-эне бар деген,
Айтканын чын эмтир.
Адаң, энеңнин жүрүминин
Аайы-жарты жок эмтир.
Слер эки кижі
Экилегер кубулыгар,
Тастаракай болыгар,
Кара-кааннын айыл-журтын
Капшай барып көрүгер.
Мен бойым эмеген кижі
Кийинигерден барайын,

Слердеги жөөжөнү
Мен артынып аларым» — деп,
Алтын-Тана билгенин
Айтүнүкеге айдып берди.
Айтүнүке ле Алтын-Коо
Ады бойыла силкингилеп,
Тастаракайлар болдылар.
Тал ээрлери чыкыража берди,
Тос бөрүктерин кептей тартты,
Торсуктары копылдашты,
Бачымдап ичкеери желгиледи,
Бажында кежеге чычандады.
Канча күндер өткөндө,
Кан талайды кечкиледі,
Кара-кааннын журтына
Кызыл энгерде жеткиледі.
Айтүнүке аыктап көрзө,
Адазынын айылы болды.
Мал туратан жеринде
Баргаа өлөң өзүп калтыр,
Жон журтаган жеринде
Жонжолой өлөң чыгып калтыр.
Эне ошкош алтайы
Эн жадып калган болды.
Эрлү бүткен Айтүнүке
Оштүни жарт билген болды.
Сары-каан айылдажынын
Сары өргөзин көстөп келди.
Адазынын ак малы
Мында эмди турар эмтир,
Адазынын албатызы
Мында эмди иштенер эмтир.
Эки тастаракай
Жарыш эдип келгилеп,
Эжик алдына аттарын буулап,
Сары-кааннаң жалтангандый,
Араай басып киргиледи.
Отурган улусла жакшылашты.
«Кажы жердин тастары эдигер?
Кажы кааннын кулдары слер?» —
Сары-каан тастардан
Көстөрин салбай, шылап укты.
«Ак-кааннын тастары бис,
Алтайыбыстан келдибис.
Мал табылбай каларда,
Оны бедиреп жүрүбис» — деп,
Айтүнүке Сары-каанга
Каруузын ойто жандырды.

Анча-мынча отурганча,
Айылдын эжиги ачылды,
Эки карыган кул кижиге
Эжиктен бачымдап киргиледи.
Айтүнүкө лаптап көрүп,
Ада-энезин таныды.
Экилези мендеп, казанды
Экелип, отко аскылады,
Курсакты түргөн быжырып,
Куулы тепшиге салгылады,
Сары-кааннын жети уулын
Тойо-кана азырагылады.
«Курсактан тастарга уругар» — деген
Сары-кааннын жаман уни
База ла катап угулды.
Карыгандар алаг кайкажып,
Бойы-бойолорына көрүшти.
Карыган эмеген аяк алып,
Курсак уругарга туруп чыкты.
Ириндү көстөрүн сыкыйтып,
Сары-каан мендеп айтты:
«Жок, ару аякты уймаба,
Ол эжиктин жаагында
Жаткан аякка ур».
Тастаракайлар урган ашты
Оосторына жууктатпадылар.
«Тойдыбыс» — деп айдышты.
Кааннын уулдары тойордо,
Карыгандар отуруп ажанды,
Казаннын түбинде каактарды
Кырып, кырып жигиледи.
Анайып ажанып божойло,
Айылына чыгып баскылай берди.
Айтүнүкө ада-энезин көрөлө,
Ачынып, кородо отурды.
«Саг башка кандый карыгандар?» — деп,
Сары-кааннан сурады.
«Канча жыл мынын алдында
Кара-каан деп каан болгон,
Карый берген болордо,
Кул эдип жүргүзүп алдым.
Оног башка омордо
Каспак деген кызы бар,
Элбек жоннын ортодо
Оны тудар неме жок.
Канайып та амаданып,
Каспакты тудуп болбодым» — деп
Сары-каан эрмектенип,

Сагалын сыймап отурды.
«Каспакты бис тударыбыс,
Экелип слерге берерибис» — деп,
Айтүнүкө каанга
Омок, эмди айдып отурды.
«Эки төбө жөбө берейин,
Эки айгыр мал берейин,
Эртен барып тудугар,
Эки колыма беригер.
Айылыма слер конугар,
Амырап жакшы алыгар» — деп,
Сары-каан тастарды
Эжиктен чыгарбай, эзеди.
«Каан кижинин өргөзүн
Кирледерге жарабас,
Бий кижинин айылына
Бис конорго келишпес.
Кул бүткөн бойыбыс
Кулдар айылына конорыс,
Күн кырдан чыккалакта
Слердин айылга келерис» — деп,
Тастар чыгып, баргылады.
Карыгандардын айылына киргиледи.
«Бис конорго келдибис,
Бисти слер сүрбес пе?» — деп,
Айтүнүкө-тастаракай
Адазынан сурады.
«Айылыбыс бистин коомой эди,
Айылчы улус жескинер эди,
Жастанарга жастык жок,
Төжөнөргө төжөк жок,
Күндүлеерге курсак жок,
Кулга жүргөн эдибис» — деп,
Карыган улус эрмектежет.
«Очокто отко жылынып,
От аягына конорыбыс» — деп,
Тастар оморго айдыжат.
«Алдында кайда жатканыгар,
Ады-жолугар кем эди?» — деп
Айтүнүкө ада-энезин
Амыратпай, ченеди.
«Кара-күрөң атту
Кара-каан деп каан болгом,
Ак-чабыдар атту
Айтүнүкө деп уулду болгом.
Уулыбыс эжин бедиреп,
Узун өйгө сала берген,
Уч жылга барган бойы

Беш жылга келбеген.
Эмдиге суру жок,
Өлгөн болзо, жарты жок,
Андый атту кижини
Алтайыгарда уктыгар ба?» —
Кара-каан сурайла,
Каруузын мендеп сакыды.
«Ак-чабыдар ат минген
Айтүнүке деп баатыр
Эр-Шокшылангла жуулашкан,
Өлүп калган дежетен» — деп,
Жарандыра тастар айдышты,
Жадып, изидинип, уйуктагылады.
Оны уккан карыгандар
Онгоп-сыктап отургылады.
Жаан тас жадарда,
Жарындарынын ортозында
Кара мен бар болды.
Карыгандар оны көрүп:
«Бистинг уулдый мендү уул
База эмди бар турбай,
Эмеш база эрмектежерге
Туруп келзе кайдат» — дешти.
«Кижиге онду уйку бербес,
Канайып калган улус?» — деп,
Жаан тас арбанды.
Жардын тонло бөктөди.
Таң жарып келерде,
Тастар өрө тургулады.
Сары-кааннын эки койын
Сойгылап, экелип кайнатты.
Карыгандар оноң коркуп,
Калактажып отурды.
Эт кайнаган бажында,
Эки тас чыгарып жиди,
Кызыл жуулу этле
Карыгандарды азырады.
Арткан этти көмгүлөп салды.
«Аштазагар, жигер» — дежеле,
Калыражып, жепсенгиледи.
«Кайда барарга туругар?» — деп,
Карыган өбөгөн сурады.
«Каспак деп кызыгарды
Кара тайгадаң tudарыс,
Сары-каанга береле,
Сыйды көптөн аларыс» — деп,
Жаан тас мактанып,
Жаак сөөги кырландайт.

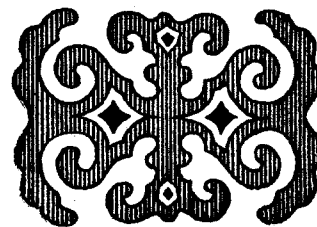
«Калак, уулдар, сыйга болуп,
Каспакка тийбезегер кайдат?» — деп
Карыган өбөгөн жайнап турат,
Карыган эмеген ыйлап турат.
«Эки тоо жөөжө аларыс,
Эки айгыр мал аларыс,
Каспакты тутпаганча болбос» — деп,
Кичү тас куучындайт.
Эжикти кенерте кайра ачып.
Сары-каан кыйгырды:
«Эй, тастар, эмди ле
Каспакты барып tudугар!» —
«Бис белең!» — деп, эки тас
Эжиктең чыгара жүгүргилеп,
Аттарына мингиледи,
Ары болуп желгиледи.
Кара тайганын колтугына
Канатту куштый келгиледи.
Жаман жапаш айылду
Жааң теректин төзинде
Каспак жагыскаан кунугып,
Кожондоп, ыйлап отурды:
«Карып, жажы жеде берген,
Карыган менин адам-энем
Каан кижиге кул болды,
Кару жагыс ол агам
Канча жылга табылбай калды».
Каспак кожондоп божойло,
Кара-күрен адына минип,
Кара тайганын үстүне чыгып,
Кайа көрүп, аяктады.
Тастар кийининен сүрүжип,
Тайга кырына чыккылап келди.
«Кандый жүгүрик атту тастар,
Кайдаң келген улустар?» — деп,
Каспак бойына сананды.
Куу жаланга шунуп түшти.
Тастар ого жежижип
Келип жатканы көрүнди.
«Өлбөгөн бойым өлөр турум,
Барбаган бойым барар турум» — деп,
Каспак деген кыс бала
Кунугып, эмди желе берди.
Эки тайганы ажа берди,
Эки талайды кече берди.
Ады мантаган жеринен
Ог чагылып жадар болды,
Кыйгырып айткан үнине

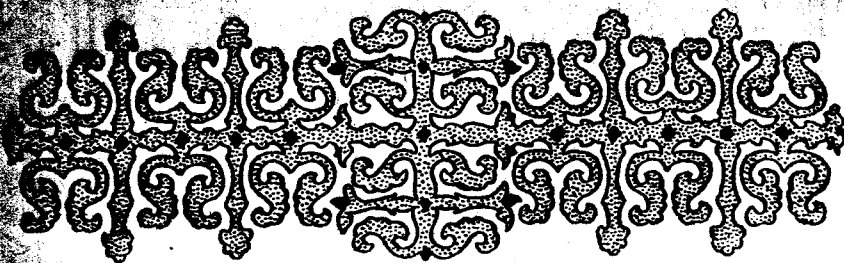
Кыр жайканып турар болды.
Айтүнүкенин ак-чабыдары
Каспактын кийининен киштеди,
Айтүнүке эрлү баатыр
Алдындагызынды бол берди.
Кара-күрөң кайра көрүп,
Каруузын берип киштеди.
Ойто тескеери бурулып,
Удура мантап келбей кайтты.
Каспак кенерте каткырды,
Карындажын жарт таныды.
Ыйлабас бойы ыйлап ийди,
Ырысту болгонын жарт билди.
Айтүнүке аказыла
Алакан жайып, эзендешти,
Жаактарына окшожып,
Жаман-жакшызын угушты.
Алтын-Коо силкинди,
Алтын-кааннын уулы
Баатыр бойы болуп,
Каспак алдына тура берди..
Жеерен атка минип алган
Кара тайганын кырына
Сары-каан чыгып келди.
Канча талайды ажыра көрди,
Канча тайганы өткүрө көрди.
Айтүнүке баатырды
Ат үстүнөн таныды.
Эт жүреги оорыды,
Эрмек айдып болбоды,
Богоно сөөгү сыстады,
Бойы коркушту коркуды.
Ары болуп мантадып,
Айылына түргөн жанып ийди...
Айтүнүке ээрлү баатыр
Алтын-Коо журчызыла,
Каспак деген сыйыныла
Сары-кааннын журтына
Желип эмди жедип келди.
Сары-Кааннын жети уулы
Саргарып, чырайы чыккылаган,
Кара каптардын алдында
Калтыражып отурар болды.
Сары-кааннын эмегени
Семис жүзи кайылып аккан,
Көстөринин жажы төгүлгөн,
Орыннын алдына кирип калган,
Анда онтоп жадар болды.

Сары-каан бойы десе
Чеген урар көнөккө
Бажын кептей сугуп алган,
Учазы десе болчойуп калган,
Нени де укпаска кичеенди,
Нени де көрбөй жадар болды.
«Көнөккө бажыгар сугуп,
Каан кижин канайттыгар?» — деп,
Айтүнүке эрлү баатыр
Сары-кааннан өчөп сурады.
Сары-каан унчугуп болбой,
Суудагы тал чылап тыркырап жатты.
Айтүнүке эрлү баатыр
Ачинбас бойы ачынды,
Жалкын болуп жалт өтти,
Сары-каанды будынап
Чыгара тартып экелди.
«Кара-каан адамнын
Кандый жаманы сеге жетти?
Карып калган энемнен
Кандый кинчек сен көрдинг?
Амыр жаткан журтымды
Сен неге жууладың?
Айылда жаткан жөөжөмди
Сен неге тонодың?
Ада-энемди олжолоп,
Сен неге кулдандың?
Албатымды албадап,
Албан жүрүмгө не алдың?
Айтүнүке баатырды
Өлүп калган деп бододың ба?
Аркада турган малында
Ээ жок деп санандың ба?» — дейле,
Айтүнүке ээрлү баатыр
Адазына камчы туттургысты.
Адазы Сары-каанды
Анказын аскырып чыбыктады,
Арып, күчи чыкканда,
Айтүнүкеге камчызын берди.
«Оны эмди канайдарын
Онызын бойың бил» — деди.
Айтүнүке Сары-каанды
Ары-бери силкий тутты,
Ийт жалаар каны жок этти,
Кижин тудар эди жок өтти.
Онын эмегенин Айтүнүке
Орын алдынан чыгара тартты.
«Уй кижиде буруу жок,

Олтүрерге жарабас» — деп,
Айтүнүке баатырга
Ада-энези айдышты.
Кара каптын алдынан
Калтырашкан уулдарды
Кулактарынан колбой тудуп,
Айтүнүке чыгарды.
«Балдарда жаман неме жок,
Олор арай жаш тенек.
Адазынан жажырып,
Олор бисти азыраган,
Арткан курсагты айылыска
Олор экелип беретен» — деп,
Айтүнүкенин ада-энези
Жарыш эдип айдышты.
Айтүнүке эрлү баатыр
Сары-кааннын эмегенин,
Жети түней уулдарын
Жер үстүне артысты.
Адазына өргө тургузып,
Айылына жөөжөзүн жууп берди.
Оштүлерин өткүрбес
Темир шибееми жазап берди.
Онын кийининде Айтүнүке
Бойына өргө туда берди.
Күлөр чойдон эжик өтти,
Күмүш талдап орын этти,
Алтын-мөнгүн аланчык этти,
Ак торкото өргөнү жапты.
Тенгериден жылдыс үзүп,
Очогына от күйдүрди,
Телекейден чечек үзүп,
Өргө ичин чүмдеди.
Ак булуттын үстүлө,
Алтын күннин алдыла
Алтын-Тана абакайы
Айтүнүкеге учуп келди.
Айтүнүке эрлү баатыр
Албатызын кычырды,
Той-жыргалды баштаарга
Тогузон семис ан атты,
Талайга түндөп аракы асты,
Тайгага түндөп эт кайнатты.
Эмегенин колтуктап,
Өргөзине экелди.
Экелип алган эмегенин
Эл-жөн мактап турды,
Алтын жараш чачын

Алты келин тарап турды.
Албатынын кожонг
Алтай ичине жангыла берди,
Ай ажыра жыргал болды,
Алтан жүзүн ойын болды.
Жетен тажуур аракылу,
Жетен төө жөөжөлү
Алтын-каан өбөгөн
Алтай түбинег келген турды.
Кара-кааннын айылына
Каспакты кудалап келип кирди.
Айтүнүке журчызына,
Алтын-Коо деп уулга
Кара жангыс Каспак кызын
Кара-каан берип ийди.
Тойго улай той болды,
Жыргалдан улам жыргал болды.
Алтын-Коо ло Каспак кыс
Ак өргөдө күн көрди,
Алтын төжөккө түш көрди.
Айтүнүке баатырдын
Төрөндөри көптөди,
Албан жүрүмнөң айрылган
Албатызы өңжүди.
Журттан элбек журт болды.
Жылга жетире түгенбес
Жыргалдан жаан жыргал болды.
Кыска болгонын узатпадым,
Узун болгонын кыскартпадым,
Албатыдан укканым бу эди,
Артык айдарым жок туру.

САЙ-СОЛОН

Челемелү жети сүүрү,
Череткелү тогус сүүрү —
Камчы сынду кан алтай
Байлык бүткен тайгалу,
Кары-жыжы једе берген,
Катан-сөөги божой берген,
Калын эди апчый* берген,
Кара-калтар атту,
Эрмен-Чечен абакайлу
Каралдай-Мерген өбөгөн
Журтап жатпай канайтты.
Эрмен-Чечен абакайы
Кары-жыжы једе берерде,
Калын эди агып барарда,
Бир уул бала тапты.
Каралдай-Мерген өбөгөн
Каткырбас бойы каткырды,
Сүүнбеген бойы сүүнди:
«Карый берген тужунда
Таап алган уулыбыска
Калын, жымжак чуу керек,
Оны таап аларга
Арчын жытту тайгама
Андап-суулап барадым» — дейле,
Кара-калтар адын ээртеп,
Канду кастак огын алып,
Камчы сынду алтайынын
Кырын көстөп жортуп ийди.
Бойынын жажы жаандай берген,
Борорып бажы буурайа берген

* Апчый. — жукара, чырыштала.

Каралдай-Мерген өбөгөн
Канча талайды шүүн жүрди,
Канча тайгада андап жүрди.
Темдеги жок кара түлкү,
Темдеги жок кара кумдус⁴⁷
Эки көскө көрүнбеди,
Эр алдына учурабады.
Эр бойы чөккөнө берди.
Андап жүргенде конотон,
Азыйдагы одузына келди.
Айландыра аыктап,
Алан-телен сананып,
Улу тынып отурала,
Эр бойы сананды:
«Кара тайгам кырында,
Кара талайым жаказында
Темдеги жок түлкү барын,
Темдеги жок кумдус барын
Мен көрүп жүретеним.
Ого барза, кайдар» — дейле,
Каралдай-Мерген өбөгөн
Кара-калтарды ээртеди,
Кара тайга эдегин көстөп,
Кара талай жарадын көстөп,
Тергенип алала, жортуп ийди.
Анча-мынча болбоды,
Амадаган жерине једип,
Ары-бери андап базат,
Темдеги жок түлкү адат,
Темдеги жок кумдус адат.
Амадаганын таап алып,
Ат арчымагына сугуп турат.
Айылы жаар жанарга
Каралдай-Мерген мендеп турат
Кара-калтарга минеле,
Ары болуп јортколокто,
Эн јерден элберт өткен,
Јабыс јерден јалбарт эткен.
Кара-күрең атка минген
Кара-Кула каан келет:
«Боро көкшин* боло берген,
Бойынын жажы једе берген
Кандый кезер сен эдин?
Ады-јолын кем болотон?
Айылы-јуртын кайда?» — деди.
Суудагы турган тал ошкош

* Көкшин — карыган.

Калтырашкан, согулушкан
Каралдай-Мерген айдып турды:
«Менин жаткан жер-алтайым
Челемелү жети сүүрүлү,
Череткелү тогус сүүрүлү
Камчы сынду кара тайганын
Эдегинде эди.
Ады-жолым болгожын,
Кара-калтар атка минген
Каралдай-Мерген мен болгом.
Кайран эжим Эрмен-Чечен
Карып, жажы жеткен тушта,
Уул бала таап алган.
Балама жылу чуу эдерге
Агдап-суулап чыккан эдим». —
«Арчымагың бери кодор,
Алу-жөөжөн бери көргүс!» — деп
Кара-Кула кату айтты.
«Арчымактын түбинде
Темдеги жок кара түлкү,
Темдеги жок кара кумдус
Эки алу бар эди» — деп
Каруу сөзүн өбөгөн айтты.
Оны уккан Кара-Кула
Ок тийгендий огурып ийди,
От түшкендий торсойо берди,
Айдары жок кыйгырып,
Арчымакты бойы кодорды,
Тапкан алузын блаап алды,
Алаканла бойы тажып ийди.
Каралдай-Мерген өбөгөнниң
Эки жаак катажа* берди,
Ээзин-салкынды ууча берди.
Камчы сынду кара тайганын
Эдегине келип түшти.
База ондоноп турар болзо,
Талып жаткан эмтир.
«Карыбазым мынайып карызын,
Чирибезим бого чиризин!» — дейле,
Күүни-күчи жогынан
Кара-калтар адына минип,
Какпагдадып жанып ийди.
Каралдай-Мерген өбөгөн
Мал тебеезине кирип келди,
Жон ортозына жортуп келди.
Ак өргөнниң эжигинде,
Ат чакынын төзінде

* Катажа — тижий.

Эки кулагы кайчы ошкош,
Эки көзи чолмон ошкош,
Омыртказы ойдык кечкен,
Кабыргазы кажат ашкан,
Жаан жорукка жүргезин,
Арып, жобоп билбегедий,
Жууга-чакка мингезин,
Күчи онын түшпегедий,
Сары-чоокыр ат турат.
«Башка бүткен ат эмтир» — деп,
Каралдай-Мерген өбөгөн,
Ыраагынан кайкап келет.
Анча-мынча болбоды,
Ат чакызына једип келди.
Каалга эжиги калт этти,
Кара көстү баатыр чыкты.
Базып келген ббыйнча,
Каралдай-Мергенге колын берди,
Жалаң болгон алаканын
Жайа тудуп, эзендежет.
Оны көргөн өбөгөнниң
Эки тизе калтырашты,
Эрмек таппай, чоколдонды.
Ондый да болуп турза,
Баатырдан сурап турды:
«Кандый баатыр болгоңыгар?
Кандый жерге амадаган?
Кажы алтайды көстөгөн?
Ады-жолыгар кем болотон?»
Чагал теректий сынду,
Чара аякты* кара көстү,
Коо кырган тумчукту,
Кош аркадый кирбиктү,
Кызыл солону чырайлу
Алып-баатыр каткырып:
«Айланайын алтын адам,
Уулыгарды канайып таныбадыгар?»
Сары-чоокыр эрјене атту
Сай-Солон уулыгар мен» — деди.
Ат чылбырын алган бойынча,
Ат чакыга буулай салды,
Адазын колтуктап алып,
Ак өргөзине алып кирди.
Каралдай-Мерген адазы
Ондый да болзо, бүтпей:
«Уч жылга мен агдадым,

* Чара аяк — көчө ичетен жаан аяк.

Ондый кыска 6й 6тк6нч6,
Качан жаандап калган болгон?
Т6г6н, меке неме болбой» — деп
Ичбойында сананып турды.
Эрмен-Чечен абакайы
Эри жанганына с6унди.
Ииттердег капшуун болуп,
Ары-бери базып турды,
Алама-шикир ажын
Алтын табакка салып экелип,
Об6г6нин к6нд6леп турды.
«К6зингнин болзо чогы болгон,
К6ксингнин болзо каны болгон
Жангыс уулынды сен таныбай.
Канайып турун, 6б6г6н» — деп
Эрмен-Чечен айдып турды.
Колго тутса, койт 6дер,
Кара тажуурда аракы салды.
Каралдай-Мерген калап,
Каткы, куучын к6пт6п келди,
Арт учында мынайда айтты:
«Э-э, калак, балам,
Карыбазым карызын бого,
Чирибезим чиризин эмди.
Карып када береримде,
Жолым да кадып калыптыр.
Кайран жангыс уулыма
Жылу чуу табайын деп
Арысканду тайгама ж6рдим,
Ала чаап к6р6нбеди.
Айдары жок ч6к6н6л6,
Кара тайга кырына,
Кара талай жаказына
Агдап-суулап мен бардым.
Амадаган сагышка једип,
Алу јакшызын адып алдым.
Айдары жок с6унеле,
Айылыма ойто жанайын деп,
Адыма минип јортколокто,
Эн јердег 6лберт эткен,
Кара-к6рег атка минген
Кара-Кула јортуп келип,
Темдеги жок кара т6лк6,
Темдеги жок кара кумдус —
Эки алуны блаап алды.
Акту бойымды тажыырда,
Ананг ары билинбей калдым.
База ондонып, к6р6п турзам,

Камчы сынду кара тайга
Колтугында мен јадырым,
Онон туруп жанганым бу».
Оны уккан Сай-Сологнын
Ож6н т6нгм6к изип чыкты;
Окп6-ј6рек тыксып чыкты,
Отко салган тос чылап,
Ичи-бууры т6р6ле берди:
«Кара-к6рег атту
Кара-Кула баатыр
Кажы алтайда јадып јат?
Оск6 алтайга келеле,
Карыганды базынатан,
Кандый кезер болгон ол!» — деп,
Токтодынбай туруп чыкты.
«Кара тайга ары јанында,
Кара талай ол јанында,
Кара-к6рег ол атту
Кара-Кула деген каан
Калыктын канын к6п ичкен.
Кату каан деп угатаныс.
Кеминг сенин јеткелек,
Кемирчегин тыгыгалак,
Кара жангыс уулыбыс сен,
Кандый мендеш санандын,
Арай эмеш сакыбас па?» — деп,
Алды-кийинин айланыжып,
Ада-энези токтодып турат.
Сай-Солон жангыс уулы
Кулак-кырына укпады:
«Бийик тууга мен чыгадым,
Бийдин јолын кезедим,
Кара тууга мен чыгадым,
Кааннын јолын кезедим.
Биске келген 6шт6ден
Барып 6чим аладым» — дейле,
Сары-чоокыр адына
К6м6ш уйген сугуп ийди.
Јаланг болгон токум-кејимди
Јайа тудуп таштап,
К6лер арташ эер салды.
Одус эки колондорын
Олуй-карчый тартып ийди.
Ург6лјиге эм 6з6лбес
Уч куйушкан катый сукты,
Ат шыйдузы б6де берди.
Айылына ойто кирип,
Алтан сегис топчылу

Алмар-капсал-тонын кийет,
Көб куйак тон катанат,
Көрнөөгө күйбес чүм чүмденет.
Алты кулаш ай каптыргазын
Алты ороп ол курчанат.
Жүс текпелү темир жаазын
Жарын бойго ол салынат.
Ада-энезиле эзендежип,
Айылынан чыгып, ол атанат.
Күлүкпиле тудужатан
Күмүш курдак курынан
Адазы келип тудуп жадат.
Тогус кат ылтаңду
Чой өдүктин кончынан
Энези келип туткан турат:
«Олбос бойың өлөрин,
Барбаган бойың барарың,
Жердин үстүн жеектеп жиген,
Жетег кезердин канын соргон
Кара-Кула адын сен адаба.
Алдын онын сен кечпе!» — деп
Жайнап, ыйлап тургулады.
Баатыр бүткен Сай-Солон
Сары-чоокыр атка минди,
«Энем-адам, эзен болзын,
Эзен жүрзем, эр бойым
Эки жылда жанарым,
Амыр-энчү мен жүрзем,
Алты жылда жанарым» — дейле,
Аттын оозын бура тартты,
Ай бадыйын көстөп желди.
Ат тискинин теңдей тутты,
Арка-тууны ажа желди,
Чой үзенини чөйө тепти,
Чөл жалангы өдө желди.
Жаш өлөңди жайа баспай,
Жараш жорго көндүкти.
Терен талайга ол келгенде,
Туйгак тийбей, кечип жадат.
Бийик тайга ол ашканда,
Одүк тийбей, ажып жадат.
Жер алтайынан ырай берди,
Кара-куланын жерине
Жөн жакалай желип келди.
Кара-Кула каанның жоны
Сай-Солон баатырды көргүлөп,
Алаң-телең кайкап тургулайт,
Санааркажып жуулып келет.

«Көргөн көзи чолмон ошкош,
Бүткен бойы алып ошкош,
Тегин бүткен кижиге эмес,
Темир ошкош баатыр эмтир.
Мындый солун кижиге
Тегин жүрген кижиге эмес,
Темдектү жүрген кижиге болор,
Журтыбыска чак түжеле,
Чаксырап калатан болотон бо?
Жылу жакшы күн келеле,
Жырган жадар болотон бо?» — дейип,
Эбиреде текши шүүшкилейт.
Алтын чакы төзине
Сай-Солон желип келет.
Ат буулайтан алты кулы
Ат алып буулабады.
Сай-Солон аттан түжөт,
Ат чакыга буулап салат,
Ак өргөнниң эжигин көстөп,
Анан ары базып ийет.
Эжик ачар эки баатыр
Эжик ачпай сүрөтий берет,
Сай-Солон жинт баатыр
Адар октон жалтанбады,
Айдар сөстөн тутабды,
Каалгазын кайра тартты,
Канча бозогоны алтай базып,
Жалтанбастан кирип келди.
Айылга кижиге кийдирбейтен
Алты баатыр кайкап калды.
Сай-Солон ол баатыр
Ары-бери көрүп турза,
Кара-Кула жаан каан
Орындыкты орой тепкен,
Ширеезинде ширей тепкен,
Уйуктап жатпай канайтты.
Кирип келген Сай-Солон
Эзен-амырды сураарда,
Кара-Кула унчукпады.
Тулундарын сыймай тудуп,
Кара-Куланын абакайын айтты:
«Көргөн көзи чолмон ошкош,
Бүткен бойы баатыр ошкош,
Солун айылчы келди ине,
Эрмек-табыш сураарда,
Не керектү унчукпайдын!
Канга азып берерде,
Нениң учун албай турун!»

Оның кийининде туруп келет.
 Ай кеберлү айзк алды,
 Аркыдын сыга басты,
 Айрак*-чегеенди уруп алып,
 Сай-Солонго берип, айтты:
 «Жорук жүрген бойыгар
 Суузап келген болорыгар,
 Бу чегеенди ичип алыгар» —
 «Сагышта жаман болды не,
 Сабада ненин жаманы бар» — деп,
 Берген чегеенди ичип,
 Сай-Солон айдып турды.
 Оның сонгында Сай-Солон
 Ай кеберлү жаазын алды,
 Кату темир огын тутты,
 Алтын бозогодо тура түжүп,
 Кара-Кулага айдып турат:
 «Эрмек сураарымда, унчукпадыгар,
 Канза берзем, албадыгар.
 Сайыркайтаныгарга сайыркагар,
 Тееркейтенигерге тееркегер.
 Карыган адамды сокконг учун,
 Тапкан алузын блааган учун
 Очим слерден аларым». Ай
 жаазын тартып алды,
 Темир огын жаба тутты,
 Ож бажынан от чөйүлди,
 Эргек төстөн ыш жайылды.
 Ак өргөнй буза атты,
 Көк тайганы үзе атты.
 Каны жайрап ага берген
 Кара-Кула туруп келди.
 Эрмек-сөсти угушпады,
 Эки-бир деп айдышпады.
 Жарындарынан тудуштылар,
 Жакаларынан кабыштылар.
 Сай-Солон баатырдын
 Калыг эди изибеди,
 Как магдайы терлебеди,
 Кара-Кула каанды
 Ак айаска алып чыкты,
 Көк айаска көдүрүп алды,
 Көк корумнын үстүн көстөн,
 Чалкойто салып, минип алды.
 Темир болот жыдазыла
 Күр көксине кадаарга турды.

* Айрак — чегеен.

«Олтүрер болзон, капшай өлтүр,
 Согор болзон, капшай сок!
 Эр бойымды шыралатпа,
 Эди-сөөгим сыстатпа!» — деп,
 Кара-Кула каан киж
 Калганчы сөзүн айдып, жайнады.
 «Карып, жажы једе берген,
 Каралдай-Мерген адамды
 Ненин учун сен соктын?
 Темдеги жок кара түлкүзүн,
 Темдеги жок кара камдузын
 Ненин учун блаап алдын?
 Өскө жерге киретен,
 Карыганды базынатан
 Калыг магдайыг сенин кайда?
 Алу блаап алатан
 Уйалбас сенин жүзүг кайда?
 Адазынын адаанын алатан
 Тон алдынан эр чыкпас деп,
 Токум алдынан ат чыкпас деп
 Сен, кулугур, бододыг ба?» — дейле,
 Сай-Солон баатыр
 Кара-Кула кааннын
 Омыртказын омыра кести,
 Кабыргазын кайра басты.
 Аккан каны талай болуп,
 Канду сөөги тайга болуп
 Алтайына тура калды.
 Сай-Солон баатыр:
 «Кийген тоным ару болзын,
 Кайран адым акту болзын,
 Кара-Куланын журтынан
 Жон албазым, мал албазым» — дейле.
 Адына минип, желип ийди.
 Анча-мынча узабады,
 Сай-Солон ол баатыр
 Жери-журтына жанып келди.

* * *

Сай-Солон баатыр
 Ат чакыга келип түшти.
 Каралдай-Мерген адазы,
 Эрмен-Чечен энези
 Жарыш эдип чыгып келет,
 Ай чагылган кеберлү
 Ал санаалары жарып,
 Айдары жок каткырдылар,
 Он колынан эзендештилер,

Он жаагынан окшоныштылар.
Сай-Солонды жединип,
Ак өргөгө алып кирет.
Эртме* карыган энези
Алама-шикир ажын жаап,
Алтын табакка салган турат.
Колго тутса, койт эткен
Кара тажуурды экелип,
Эки чөбчөй салып ийет.
Сай-Солон баатыр
Эреен-тереен калап,
Эрмек-сөзи көптөй берди.
«Амадаганымды алып жандым,
Кара-Куланы базып салдым» — деп
Эне-адазына куучындады.
Каралдай-Мерген кайкап угат.
Анча-мынча болгон тушта,
Ай-күн өткөн тушта
Сай-Солон сурап турат:
«Айланайын, адам-энем,
Жамынарга тон эледи,
Жастанарга жең эледи,
Эш-көөркийди тапса кайдар,
Элге түней жатса кайдар.
Кандый жонго мен барайын?
Кемнин балазын мен алайын?»
Сай-Солоннын ада-энези айдышты:
«Куда түжер жерине
Бис барзабыс кайдар?» — дежеле,
Каруузын сакып отурдылар.
«Менин жүрөп жолыма
Слер чыдажып болбозыгар,
Менин барар жериме
Слер жедип болбозыгар» — деп,
Сай-Солон каруузын айдат.
«Акыр, акыр, уулым,
Айтканысты тыгдап ук,
Күмүжек-Отык каан бар,
Онын кызын алзаң кайдар.
Ол жарабас дегежин,
Жети-Сабар карындаштар бар.
Онын сыйынын алзаң кайдар.
Ол келишпес дегежин,
Ай-Солон каан бар,
Онын кызын көрзөң кайдар.
Бис кудалап барарыс» — деп,

* Эртме — артап.

Ада-энези жөптөп турат.
Оны уккан Сай-Солон
Эң учында мынайда айдат:
«Узениге буу болбойтон,
Уделикке эш болбойтон
Кааннын кыстары керек жок,
Менин алар өжим болзо,
Ак мөңкүлү алтайда
Эки жашту тужунда
Энеден өскүс артып калган,
Алты жашту тужунда
Ададан өскүс артып калган,
Ары көрзө, айдаң жаркын,
Бери көрзө, күннең жаркын,
Коо кара кабакту,
Кызыл чолмон чырайлу
Быйансу деп бала болгон.
Онын жараш бүткени
Жер үстүнө жарлалган,
Алтыгы ороонго угулган.
Эрлик-бийдин жеендери —
Жети жеек жутпалар
Ак мөңкүлү алтайга келип,
Ады чыккан жараш кысты
Айга-жылга кудалаган эмтир.
Быйансу жөпкө кирбесте,
Быяр-жаман жеектер
Албанбыла ол көөркийди
Алтыгы ороонго апарган эмтир.
Быйансу деген балала кожо
Бир канча элди-жонды
Ол жолоп кожо апарган эмтир.
Быйансу деген көөркий
Ай карангуй алтыгы ороондо,
Темир өргөнүн ичинде,
Тенек жутпанын колында
Калактап, сыктап отуруп жат.
Ол кысла мен экү
Ак-жарыкка жайаларыста,
Киндигибис бистин бирге бүткен,
Кирбигибис бистин бирге ачылган.
Быйансуны некейтем,
Буруузы жок албатыны
Жети жеектен айрыштам».⁴⁹
Оны уккан ада-энези
Эки бойы калактажып ийди.
«Ондый жаан санааны
Кайдаң сананып сен таптын.

Јети сары-калтар атту
Јети јеек јутпалар —
Эрлик-бийдинг јеендери
Удурлажып оныла тудужарга
Эмди сенин күчинг јетпес.
Быйансу деген ол баланы
Олордон айрып аларга
Қанча баатыр амадап барган,
Барган изи бар болгон,
Јанган изи јок болгон.
Јети јеек јутпалар
Қанча албатынынг канын ичкен.
Олордын адын сен адаба,
Олордын јерине сен барба,
Олбөс бойынг өлөринг,
Өзөк-канынг сооп калар.
Адаанын алып тартышкадый,
Ака-очыг* база јок.
Айланайын жаңыс уулыбыс,
Оскө баланы алзанг кайдар,
Оскө јонго жүрзөнг кайдар» — деп.
Ада-энези јайнай берди,
Ал санаага түже берди.
Эр баатыр Сай-Солон
Ада-энезининг айтканын
Ай кулакка укпады.
«Быйансуны мен албайынча,
Амыр менде кайдаг, болзын.
Эр өлбөскө өрјене беди,
Ат өлбөскө алтын беди?
Амадаганымды аладым мен.
Айтканыбысты укпады деп
Адылбагар, адам-энем.
Ак санаарды слер сананып,
Алкыжыгарды беригер» — дейле.
Сай-Солон тергене берди.
Сары-чоокыр адына
Күмүш үйген сугуп ийди,
Қобонг болгон кејим салды,
Күлер арташ ээр салды,
Үргүлјиге үзүлбес
Уч куйушкан катай сукты.
Тогус колонгын толгоп тартты,
Көб куйакты бөктөрип ийди,
Көрнөбө јепсел коштоп турды.
Алтан сегис топчылу

* Ачы-очы карындаш.

Алтын чүмдү тонын кийди,
Тогус кат чой ылтаңду
Темир өдүк кийген турды.
Күлүктерле тудужатан
Күмүш курдак кур курчавды.
Алтан кулаш ай каптыргазын
Ат белине салып алды.
Ай карагай саадагын
Арка-јардына жүктенди,
Алмас болот ак үлдүзин
Јалмажына тагынды.
Эр бойы шыйдынып алып,
Сары-чоокыр адына минди.
«Барбай отур, балам» — деп,
Адазы уулына айтпады.
«Санаазы јеткен кижини алба» — деп.
Энези уулына айтпады.
Эрмен-Чечен энези
Кадып калган эмчегинег
Сүдин саап алала,
Эки курут јазап алган,
Уулына берип, алкап айдат:
«Қату жууга кирген тушта,
Күчинг сенин чыккан тушта,
Бу курутты чайнап јизен,
Канынга болзо, кан кожулар,
Күчине болзо, күч кожулар».
Сай-Солон ол баатыр
Јаланг болгон алаканын
Јайа тудуп, јакшылажат:
«Јаман-быјар сананбагар,
Алкыш-санаагар беригер!» — деп,
Ада-энезине мүргүп турат.
«Челемелү јети сүүрү,
Череткелү тогус сүүрү —
Камчы сынду кара тайгам,
Ак өлбөнгө болгожын,
Јуу берген алтайым,
Агын суузы болгожын,
Сүт берген алтайым,
Амыр-энчү јадыгар!» — деди.
Ак малы јаар көрүп айдат:
«Азу тиштү бөрү кирбезин,
Ак малым амыр турзын,
Албаты-јонго болгожын,
Оштү жуулап кирбезин!» — дейле.
Ат тискинин бура тартып,
Ары болуп јелип ийди.

Турган жери бар болды,
Барган изи жок болды.

* * *

Санаазын кату сананган
Сай-Солон эрлү баатыр
Төрт гуйгактан от чачылган,
Төбө баштан тер чачылган,
Көк өлөннүн баштарын
Көмө баспай жорголоткон,
Жаш өлөннүн баштарын
Жайа баспай желдирткен.
Эргекпиле шоорлогон,
Эрдибиле кожондогон,
Чой үзени чөйө тепкен,
Чөл жаланда барып жадат.
Ат бойында амыры жок,
Эр бойында үдези жок,
Салкын ошкош желип жүрди,
Жери-журтынан ырай берди,
Жедер жерине једип келди.
Мал ортозына киргелекте,
Јон ортого јеткелекте,
Сары-чоокыр эрјенези
Сол кулагын солый салып,
Јер-јенисти тындай берди.
Он кулагын олой салып,
Көк теңерини ширтей берди.
«Айланайын ат әрјенем,
Түште болзо, канадым сен,
Түнде болзо, койлоом сен,
Нени билдин, нени сестин?
Өлөримди сен билдин бе?
Өзөримди сен сестин бе? — деп,
Сай-Солон сурап турды.
«Өлөринди мен билбедим,
Өзөринди мен сеспедим,
Менин билген немем бу:
Јети түңей јеектер —
Эрлик-бийдин јеендери
Көп калыктын канын ичкен
Казыр бүткен каандар әмтир.
Быйансуны некежип,
Амадап келген баатырлардын
Келген јолы бар әмтир,
Јанган изи јок болуптыр.
Элде-јондо бала јок по?
Јаңыс кереес мында ба?»

«Өскө јердег не бедиребес?» — деп
Сары-чоокыр ады айдат.
Эр баатыр Сай-Солон
Сары-чоокыр ады јаар
Јалакай көрүп, айдып турды:
«Айланайын сары-чоокырым,
Ат өлбөскө алтын беди,
Эр өлбөскө мөңкү беди?
Өлгөн јерге сөбгим јаткай,
Өскөн јерге адым калгай.
Баатыр күчим бар тушта,
Өлөринен не коркыйын?
Соғужар күчим бар тушта.
Јети јеектег не јалтанайын?
Өлөр јанду бүткен болзом,
Бу јерге өлөйин,
Өзөр јанду бүткен болзом,
Быйансуны мен алайын.
Јаман атка мен калганча,
Јакалажып мен өлөрим.
Шооттырып мен жүргенче,
Қалапту јууда мен өлөйин». —
Сары-чоокырына ойто минди,
Түн-түш дебей чаап ийди.
Қоолодо кожондогонын
Койон тындап угуп калды,
Сырқырада сыгырганын
Сыгын, мыйгак тындап артты.
Тепкен јерге терек бадар
Терен оро артып калды.
Баскан јерге баатыр бадар
Балкаш оро бүде берди.
Анча-мынча болбоды,
Јети јеектин јерине
Сай-Солон кирип келди.
Қара тайганын кырына
Бир калыдып, чыгып келди.
Ары јанын карап көрзө,
Јети јеек јутпалардын
Јети түңей алтын өргөзи
Айга, күнге мызылдашқан
Јети јеектин јети сарызы
Јети чакыда киштешкен турды.
Јаан јеектин әмегени
Тышкаары отурган әмтир.
Сай-Солоннын әки чолмон көзин
Әмеген јастыра көрбөди.
Айылына кире жүгүрди:

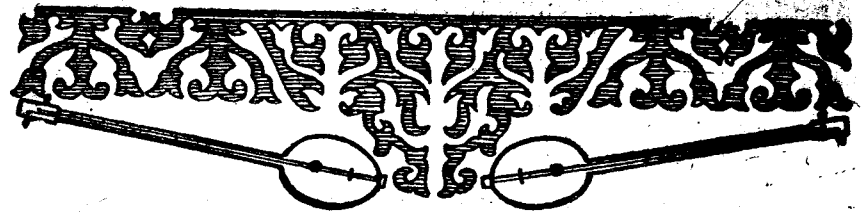
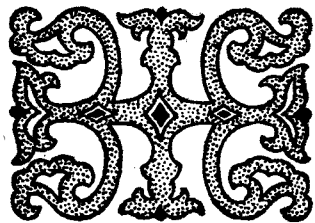
«Кара тайганын кырында
Кандый чолмон көрүнөт?» — деп,
Яан жеке айдып турды.
Яан жеке жүргөнчө чыкты,
Сай-Солонды көрүп ийди,
Алты карындажын кыйгырды:
«Сары-чоокыр атту
Сай-Солон деп баатыр
Бистин жерге кирип келтир.
Кара тайганын кырында
Эки чолмон жылдыс болуп,
Эки көзи күйүп туру,
Калапту жупта карындаштарым.
Калак, көрүп туругар ба?»
Оны көргөн жети жеке
Жети сары адына миндилер.
Кара тайга кырына
Жарыш эдип чыктылар.
Сай-Солонды капсап келдилер:
«Каралдай-Мергеннин жангыс уулы,
Кажы жерди көстөдиг,
Кандый немеге амадап келдиг?» —
«Кызыл өлик туштаза,
Адайын деп жортконым,
Кыс жаражы туштаза,
Алайын деп жүргеним.
Ак-жарыкка жайаларда
Киндигибис бирге бүткөн.
Кирбигибис бирге ачылган.
Быйансу деп баланы
Мен некежип келген эдим.
Жакшылажып беретен бедигер?
Жамандажып согужатан бедигер?» —
Сай-Солон каруузын берди.
Согужарга белен турды.
«Узун куйрук болгожын.
Уйда бүткөн ол турбай,
Уйалбас мандай болгожын,
Сай-Солондо бүткөн турбай.
Ой, уулдар, тудугар,
Кабыргазын кайра базыгар,
Омыртказын ойго тебигер!» — деп
Яан жеке кыйгырып ийди.
Алты жекедин ортозында
Жангыс Сай-Солон баатыр болды.
Жети сары ортозында
Жангыс сары-чоокур болды.
Сай-Солон баатыр

Ого-бого жетирбеди,
Алты күннен ажырбады,
Алты жекедин болгожын,
Кабыргазын кайра тудуп,
Омыртказын омура тудуп,
Таштап ийген турар болды.
«Арткан-калганы бар беди?» — деп
Сай-Солон ол баатыр
Ачу-корон кыйгырып ийди.
Яан жеке базып келди.
Жаказынан тудужып,
Жарындарынан кабышты.
Жер тайанза, тен тайангылайт,
Жедип тутса, тен туткылайт.
Жердин тоозыны тегериге чыгат,
Тегеринин туманы жерге түжет.
Эрлү баатыр Сай-Солон
База ондоноп турар болзо,
Яан жеке тудушканча,
Айы-күни көрүнбес,
Жер алыска түжүп калган,
Яан жеке там тынгыган,
Аттыланып согуп турат.
Эрлү баатыр Сай-Солоннын
Жер тайанары көптөй берген,
Жен тудары астай берген,
Эр бойы мокой берген,
Эки колы божой түшкөн,
Уйадаган жүрбей кайтты.
Анчалыктын бажында
Энезинин жазап берген
Эки болчок куруды
Эр санаазына кирбей кайтты.
Эки карманынан кодорып,
Эки чайнап жудуп ийди.
Курут жиген кийининде
Сай-Солон баатырдын
Ийде-күчи там тынгыды,
Баскан буды темир казык
Туткан колы темир какпы
Боло берген турбай кайтты.
Жеке бөкөнү кадай согуп,
Тудам эдин үзе тартат.
Анча-мынча болбоды,
Жетинчи жекедин күчи чыгып,
Жер тайанары көптөй берди,
Жен тудары астай берди.
Анчалыктын бажында

Эрлү баатыр Сай-Солон
Эки колго көдүрүп чыкты,
Жалбак таштын үстүн көстөп,
Жаан жеекти апарып сокты.
Ийт жигедий сеги жок,
Ийнеге келгедий терези жок болды.
Онон ондонуп көрүп турза,
Түни-түжи билдирбес,
Ай карангуйда турган эмтир.
Ары-бери базып көрзө,
Барар аайы жок болды.
Жүс тепкелү темир жаазын
Жүс темденип тартып алды.
Орбө огын божотты.
Жер алысты жара атты.
Күн жоктон күн чалыды,
Ай жоктон ай көрүнди.
Онон ары көрүп турза,
Темир өргө көрүнди.
Темир өргөнүн жанында
Темир кыңыга буулаткан,
Кул болгон албаты
Калактажып жүргөн эмтир.
Ай-күнди көрөлө,
Албаты-жон кыйгырыжат.
Бойы-бойлорун кучактажып,
Айдары жок сүүнижет.
«Жаан баатыр болтырын,
Жардыннан сенин болгожын
Жаман жутпа тутпазын,
Жаканнан болзо, сен көөркийди,
Алып-күлүк тутпазын» — деп,
Сай-Солонды алкап турдылар.
Эрлү баатыр Сай-Солон
Темир өргөгө базып келди,
Темир эжигин кодоро тартты.
Быйансу деген көөркий
Мында отурган болуптыр.
Толонодый чырайы
Тос болуп кажайып калган.
Калын эди апчып калган,
Арайдан өлбөй отурган эмтир.
Сай-Солонды көргөн жерде
Он колын туда берди,
Он жаагынан окшоп турды.
Онын кийининде Сай-Солон
Олжолоткон Быйансуны
Он колына кучактанып,

Темир өргөдөн чыга басты.
Темир кыңыны кезе чапты,
Кыйыннан албатыны айрыды,
Күн жаркынду алтайга
Капшай-түргөн ууланды.
Канча түмөн албаты
Сай-Солонды өзчип келди.
Анча-мынча болбоды,
Жери-журтына жеттилер.
Сары-чоокыр атты,
Сай-Солон баатырды
Ак-жарыктын улустары
Сүүнижип уткуп турат.
Ак малы киштежип келет,
Ада-энези эжик блаажып,
Ат чакыга уткуп чыккылайт:
«Көксибистин каны болгон
Көзибистин оды болгон
Жаңыс балабыс жанган туру» — дежип,
Сүүнижип тургулады.
Быйансу деп келинегин
Жерге де тийдирбей, колтуктап,
Ак өргөгө алып кирдилер.
Эрмен-Чечен энези
Алтын табакка эт салып,
Алама-шикир ажын экелет.
Колго тутса, койт эткен
Кара тажуурды экелип,
Кара чөбөйгө уруп турды.
Куучын-эрмек изий берт.
Сай-Солон баатыр
Ак өргөнү тудуп ийди.
Базып болбос байым семисти
Тоозы жоктон сойдырды.
Тайгага түңей эт туураткан,
Талайга түңей аракы астырган,
Ыраактагы элге-жонго
Бичик-билик ол ийген.
Жууктагы төрбөндөргө
Элчилерди ол аткарган
Эмди турбай канайтты.
Быйансу деген баланын
Торко курын чечип ийдилер,
Тогус шанкызын жазып ийдилер.
Алын жанында чачтарын
Эки келин тарадылар,
Айры тулунды өрүп ийдилер.
Алтын жыламаш танып турдылар,

Ай сүрлү, күн сүрлү
 Торко тонды кийдирдилер
 Кызыл торко чегедекти,
 Кызыл булгайры маакты,
 Кызыл түлкү бөрүкти
 Быйансуга кийдиргилеп,
 Орын көжөгөзинин алдына
 Ак ширдектин үстүне
 Апарып оны отургустылар.
 Эл-жон жуулды,
 Той-жыргал баштала берди.
 Аш-курсакты жидилер.
 Кул кижинин кулагы
 Кызарганча семирдилер.
 Тенибер нйттер куйругы
 Чычайганча тойындылар.
 Жарды жалбак бөкөлөр
 Күрөш эдип ойнодылар,
 Эрди жука чечендер
 Сос блажып чечеркештилер.
 Кара чачту келиндер
 Жаңар-кожон ксжондошты.
 Кара көстү уулдар
 Бийележип ойнодылар.
 Канча түнге той болды,
 Калык-жон текши жыгады.
 Той жыргал божогондо,
 Эл-жон таркап жанат.
 Ыраактагы жаткандары
 Айына жиirin алып жанат.
 Жууктагы жаткандары
 Жылына жиirin алып жанат.
 Сай-Солоң өрлү баатыр
 Быйансу деген эжибиле
 Ортозынан жик табылбагадый.
 Эптү, нак журтай бердилер.

МАЛЧЫ-МЕРГЕН

Ак гайганын колтугында,
 Аржан суунын жарадында,
 Гоолоп болбос мал бийлеген,
 Тайга кептү жөөжө ээлеген,
 Алты булунду кийис айылда
 Айбычы деген бай журтады.
 Алган күдүчи жылкызын күтти,
 Бежен күдүчи койын күтти,
 Одус күдүчи уйларын кабырды.
 Одорлу жерди талдап,
 Ол күдүчилер кабырып жүрдилер.
 Онон мал жоголтпоско
 Түнге-түшке уйуктабай жүрдилер.
 Бир катап Айбычы бай
 Өскө жерге көчөргө сананала,
 Жалчыларына жарлады:
 «Ак малды айдап,
 Ар жөөжөнү коштозын» — деди.
 Малчы деген күдүчи айтты:
 «Эки таманым уладаган,
 Барар аргам жок болды.
 Жаман-жожон ат беригер,
 Койлорым айдап барайын».
 Оны уккан Айбычы бай
 От ошкош кызара берди,
 Катузын тартынып айтты:
 «Эки будын оорыган болзо,
 Эм берейин мен сеге,
 Жаман ат сураган болзон,
 Жоргоны берейин мен сеге».

Ат камчызыла Малчыны сойды.
Жалчыларын жакарып туруп,
Малчынын буттарын сындыртты.
Онон ары жаңы жерге
Көчүп, көндүгип, жүре берди!

* * *

Буды сынык Малчы көөркий
Ыйлап-сыктап артып калды.
Түнге-тушке эгмектеп,
Курсагын азыранып, жылып жүрди.
Бир күнде амырап жатса,
Кула чычкан мантап келеле.
Сынган буттарынын балузын
Ийне тижиле кемире берди.
«Очббости очодин, кулугур,
Олүмин менен алар турун,
Базынбасты базындын сен,
Бажыңды үзүп чачарым» — деп,
Малчы ого чугулду айтты.
Кула чычканды алала,
Эки будын сындыра сокты.
Кулагынаг тудала,
Кулузын чыйга чачып ийди.
Кула чычкан ыйлаганча,
Жажыл жараш өлөңгө жетти.
Ийне тижиле кыркып жийле,
Алдындагызынан алты артык.
Озогызынаг он артык болуп.
Кула чычкан жаранала,
Ойноп, мантап, жүре берди.
«Олгөңгө тын беретен,
Өчкөн отты күүдүретен,
Көс жокторды көстөндирген,
Бут жокторды буттандырган
Тынду өлөн болбойтон бо?»⁸⁰
Мени де жазатан болбос по?» — деп,
Малчы бойында бек сананды.
Жажыл өлөңгө жедерге
Жалмажыла жылып ийди.
Жажыл өлөңгө жеделе,
Жалбырагын үзүп,
Сынык будына жаба тутты.
Алдындагызынан алты артык,
Озогызынан он артык болуп
Малчы-күдүчи жазылды.
Арыган сыны женгиле берди.
Аштаган карды тойо берди.

Ойноп-жыргап сүүндү.
Ончо бойы чечектелди.
Ырысту күдүчи Малчы
Айдын-күннин түштүгүн көстөп,
Айбычы байдын изин истеп,
Агаш тайакту базап ийди.
Алты өзөкти кечип ийди,
Алты тууны ажып келди.
Какпак таштын алдынан
Кызыл түлкү чыгып мантады.
Малчы деген чыйрак күдүчи,
Сүрүжеле, једип тутты.
Терезин сойоло, јака эдинди.
Тегин јолго токтобой,
Онон ары жүрүп ийди.
Ыраак-жуук барганын
Малчы торт ондободы.
Эмди ондоп көрүп турза,
Алтылу ат түжине айланбас,
Алтан эки толукту,
Ак булутка једип калган
Ак өргө көрүндү.
Ак өргөнин јанында
Ат тыныжы — куу туман,
Албаты жүзи — кызыл өрт
Јуулышкан мында тургулады.
«Јакшы улустың ортозына
Јаман кижии барза кайдар,
Јайрап јаткан курсагынан,
Бергедий болзо, јизе кайдар?» —
Малчы онойдо сананала,
Ак өргөни көстөп,
Онон ары базап ийди.
Ондо једип келеле,
Јаан жыргалга кожулды,
Күн чыкканын көрбөди,
Түн киргенин билбеди.
Түнге-тушке жыргалга
Кызылышкан мында турды.
Бирде ондоп, тындап турза,
Ак-боро атка минген
Арслан-кааннын јурты эмитир.
Алты кызын кижиге берген,
Эмди јетинчи кызына эш табарга
Јаан жыргалды эткен эмитир.
Јарды жалбак бөкөлөр јуулышты,
Айдый-күндий жараштар бар эмитир.
Алтын чүмдү байлар бар эмитир.

«Бу жуулган эр улустар
Ончозы бирден кожондозын,
Жараш, жакшы кожондогону
Менин кызымды алзын!» — деп
Арслан-каан кыйгырды,
Байбак сагалын сыймады.
Ондо жуулган өрлөр бирден
Кожондоп мында көндүктилер.
Ончозынын кийининде
Малчы баштап кожондоды.
Анча-мынча кожондогондо,
Отурган улустын жүректери
Саржу чылап кайылды.
Ончо үйелери божоды.
Атту жортуп келгени,
Түжүп алып, тыгдады,
Жойу базып келгени,
Жадып алып, тыгдады.
База эмеш кожондоордо,
Как агаштар бүрленди,
Кату жерден чечектер өсти.⁶¹
Карыгандар ыйлажып отурдылар.
Жииттер каткырыжып отурдылар.
Малчы кожондоп токтоордо,
Арслан-каан өрө туруп,
Бай ширеезинен түшти,
Ак-Шагкы кызын кыйгырды:
«Кандый эрди талдап алдың?
Капшагайлап меге айт!» —
«Кызыл түлкү жакалу,
Комустан жараш кожонду
Малчы-Мергенге барадым,
Орым оныла бирге салынган» —
Ак-Шагкы кыс айдып,
Малчынын колынан тутты.
Оны уккан Арслан-каан
Айу кеберин тартынды,
Кара көзи кандалды,
Алтын тайагын сый тайанды.
Алын эрдин жара тиштенди:
«Менин айылымды быжарсытпай,
Менин көзиме тегенек болбой,
Ары кедеери барыгар,
Алтайымды кирлебегер!» — деп
Ачусын тартынып кыйгырып,
Ак-Шагкы ла Малчыны
Ак өргөзинен чыгара сүрди.
«Айылым эжигин ачпагар!» — деп

Кату казыр жакарды...
Ол күннен ала эки нөкөр
Кара агашту жышка келдилер,
Чиби бүринен жапаш эттилер.
Жерден, суудан андап-куштап,
Курсак, кийимди таап жүрдилер.
Бир күнде Малчы
Кару эжине мынайда айтты:
«Ак-Шагкы, менин нөкөрүм,
Адан айылына барып кел,
Ада-эненниг кадыгын көр,
Алты эжене туштап кел,
Алты жестен нени өткилейт
Оны база билип кел.
Апшыйагыма андап минерге
Карыган, жожон ат беригер деп,
Арслан-каан аданган сура».
Ак-Шагкы кыйышпады.
Адазы журтына једип келди,
Алтын эжикти ача тартты,
Алтын бозогоны алтап кирди.
От аякка отурала,
Он тулунгын сыймап айтты:
«Апшыйагым ат сураткан.
Андап минерге керектү деген».
Арслан-каан өрө турды,
Көзүн јаандадып, казыр көрди.
«Сенин јескимчилү эринге берерден,
Алты жакшы күйүлериме де
Андап минерге ат јок.
Кече озор андай бергендер,
Јазалду аттарды мине бергендер.
Сенин эринг кезер болзо,
Кара тайга бажында
Алты кулакту кара айгырым бар.
Оны барып тудуп алзын,
Андап оны мийип жүрзин!» — деп
Кату, казыр кыйгырып айтты.
Катап ойто јада берди.
Ак-Шагкы јанып келеле,
Адазы сөзүн Малчыга айтты.
«Алдырбас, эжим Ак-Шагкы,
Алты кулакту кара айгырды
Тудуп алзам, мөрим болзын» —
Олтүртип салзам, шорым болзын» —
Малчы эжине онойдо айдып,
Ан кайыжынан жазап эткен
Алтан кулаш армакчызын алды.

Эки эдекти кайра кыстанды,
Абакайыла жакшылажала,
Айылынан чыгып көндүгө берди.
Түндө болзо, уйкузы жоктон
Кара тайга кырына чыкты.
Алты кулакту кара айгырды истеп,
Алтай үстүн алты айландыра басып.
Алты тайга кырына чыкты.
Jүс будакту бай теректин төзінде,
Жалбак таштын үстүндө
Алты кулакту кара айгырдын
Уйуктап жатканын көрүп алды.
Алтан кулаш армакчыдан
Малчы чалмазын жазап ийди,
Уйуктап жаткан кара айгырды
Кыл мойынынан чалмадап тутты.
Онон ары не болгонын
Малчы жокту билбей калды.
Бир ондонып көргөндө,
Кара агаштар бажыла учат,
База бирде көргөндө,
Жаан талай үстүндө жүрөт.
Онон база билингенде,
Тенгеринин түбинде
Ак булутты аралап,
Көк булутка көмүлө берет.
Анда да жок Малчы
Армакчызын салбай жүрөт.
Сагыжын ондо жоголтпой жүрөт.
База бирде ондонып турза,
Алты кулакту кара айгыр
Кара тайга кырына токтоп,
Кабыргазы бүктөлип,
Эки колтук жапылдап турат.
«Олтүрөргө келдин бе?
Оскүрөргө келдин бе?
Кулун эдим агыспай,
Кунан күчим түжүрбей,
Айдар сөсти айт.
Алтай үстүндө алтан алыпты
Ончозын адагам, коркубагам,
Жер үстүндө жеген каанды
Ончозын адагам, коркубагам.
Жаңыс сенин армакчыңнан
Коркуганым сүрекей болды.
Сенин жүзинди көргөмдө,
Күнгө тийгендий, көзим тайкылат.
Кайдан бүткөн кезер эдин?»

Адаг-энен кемдер болор,
Ады-жолун кем болор?» — деп,
Кара айгыр онон сурады.
«Мен сени өлтүрөргө келбедим,
Арслан-кааннын айбызына келдим.
Айгырымды бойума экелип,
Эки колыма туттурзын деген...
Азыраган менин адам жок,
Эмискен менин энем жок,
Оскүс өскөн кижы эдим,
Адым менин Малчы өди» — деп,
Малчы ого каруузын айтты.
Сагыжы ойто токунап,
Кара айгыр бышкырып ийеле,
Каруузына мынайда айтты:
«Баатыр сагыган ат эдим.
Арслан-каан мени тударга
Алтан жылга некежип,
Тудуп мени болбогон.
Сен мени таптын,
Сенин адын болор турум...⁵²
Сен баатыр бүткөн эмтирин.
Сенин адын болгожын,
Малчы-Мерген баатыр болорун,
Менин адым болгожын,
Канатту кара ат болор!» — дейле,
Кара ат силкинди,
Күмүш үйгөн бажына кийилди.
Алтын ээр арказына салынды.
Малчы-Мерген баатыр кийер
Канча кийимдери канжаада,
Жуу-жепсели бүткүл болды.
Малчы-Мерген ончозын кийеле,
Канатту карага минип,
Ойто жана желип ийди.
Көп сууларды кечип ийди.
Көп тайгаларды ажып келди.
Темир тайгага чыгып, көрүп турза,
Алты жакшы баялары
Андап неме таппаган эмтир.
Аш-курсагы божоп,
Торолуп өлөргө жеде бертирлер.
Аттарынын арказында
Сагыскандар учуп жүрдилер.
Жети кырду согоондоры
Татка үзе жидирип,
Ийнече ле чичкечек артыптыр.
Оны көргөн Малчы-Мерген

Алтан анды адып алала,
Баяларына экелип берди:
«Алты жакшы баяларым,
Аштап блотон учуры жок,
Ас та болзо, тапканымды
Арслан-каан кайыныма беригер.
Артыкузун бойыгар жигер.
Семис эдин слер алыгар,
Жиндү кардын бойым алайын!» — деп.
Малчы-Мерген баатыр
Баяларына айдала,
Алтан аннын кардын алды,
Айылын көстөп желе берди.
Алты нак баялар
Алтан аннын эдиле
Аштаганын тойдырып алдылар,
Артканын алып жандылар.
Алты макту күйүлери келерде,
Арслан-каан сүрекей сүүнди.
Алыштар экелген андар эдин
Алты кулакту күлер казанга
Жазап жакшы кайнатты.
Баатырларын кычырып алып,
Мактап, этти жий бергиледи.
Анча-мынча болбогон согында
Аннын эдин жиген улустардын
Жаактары талчый* бергиледи,
Көстөри ончозынын чоокырланды.
Эжиктен чыгып болбой, эмектедилер.

Малчы-Мерген баатыр
Жапажына жанып келди.
Ак-Шанкы абакайыла
Он колынан жакшылашты,
Он жаактан окшошкылады.
Малчы-Мерген эжине айтты:
«Көзимниг болзо, оды сен,
Көксимниг болзо, каны сен,
Курагы жаман жүреримде,
Кызыл түлкү жакалу болорымда,
Малчы-Мерген деп адаган эдин,⁵³
Айткан сөзинг келишти:
Канатту кара атту
Малчы-Мерген баатыр болдым.
Андардын ичин жазап жун.

*Талчый — сыстай.

Жарык бакраска жазап кайнат,
Апшыйагымнын тапканы деп,
Ада-энеге апарып бер». —
Ак-Шанкы абакайы
Андардын кардын жазап арчыды,
Жарык бакраска кайнадып ийди.
Кааза тепшиге салала,
Ада-энезине экелди.
«Аннын кардын экелдим» — дели.
«Алты жакшы күйүлеримниг
Андарынын эдин жийле,
Эзирип, жүүлип отурум.
Сениг жаман эринниг
Андарынын кардын жибезим,
Ары кедееи алып бар» — деп
Арслан-каан айдала,
Өрө турбай, тоголонып жатты.
«Алты кызын сениг болордо,
Калганчы кызын сурас болды ба?
Алты күйүүн кижиге болордо,
Малчы күйүүн ийт болды ба?
Баланын күүнин жандырганча,
Амзаган кайдар ан кардын.
Кызынды ыйладып, жажын көргөнчө,
Лизен кайдар ан кардын» — деп
Абакай ого айдала,
Аннын кардын амзап жиди.
Арслан-каан база амзады,
Амтанына чыдап болбой,
Он эргеги үзе чайнады,
Ачып турганын ондобой,
Кааза тепшинин түбин кармадалы,
Эмегениле блаажып турала,
Элентизи жеткен кааза тепшини
Эки башка жара тарттылар.
«Жагыс тепшимди жара тарттыгар,
Эмди неге өт саларыбыс!» — деп
Ак-Шанкы айдала,
Ачынган бойынча ыйлап,
Кирлү тонынын эдегиле
Эки көзин арчып турды.
«Менин кымыс ичетен
Алтын айагымды кызынга бер.⁵⁴
Аннын карды бар болзо,
Экелзин деп база жакы!» —
Арслан-каан кыйгырып айтты.
Адазынын алтын айагын алып,
Ак-Шанкы ойто жанды.

Адазы айылынан көргөн-укканын
 Төкпөй, чачпай айдып келди.
 Көп күндөр өткөндө,
 Арслан-каан бойында сананды:
 «Түлкү жакалу Малчы-Мерген
 Тегиндү кижиге эмес туру.
 Качан түбинде барала,
 Оч некейтени јарт туру.
 Оны удатпай јоголтор керек» — деп.
 Бир јалчызын Малчыга ийди.
 «Эртен эжигиме келзин,
 Эрмек-сөзимди уксын!» — деп.
 Чокум кезе јакылта берди.
 Јалчызы једип, Малчыга айтты.
 Јандыра барып, каанына көрүнди.
 Эртен күн чыккалакта,
 Канатту кара адын минген
 Малчы-Мерген баатыр
 Арслан-каан кайынынын эжигине
 Једип келген турбай кайтты.
 «Малыга бөрү кирди бе.
 Албатына јуу кирди бе?
 Не керек мени алдырттын,
 Мени сүүбейтен кайыным?» — деп.
 Малчы-Мерген баатыр
 Кайынынан келип сурады.
 Кара көзине кан шаалды,
 Катү кабагын јемире көрди.
 Оны уккан Арслан-каан
 Тогус кат ширеезинен түшти.
 Алтын эжигин ачып чыкты.
 Малчы-Мергенди көргөн бойынча.
 Болчок жүреги борт этти.
 Богоно сөөгү божой берди.
 Айдып болбой чоколдоно берди.
 Калганчыда јүк арайдан
 Калтырууш үниле мынайда айтты:
 «Менин көзимниг оды сен.
 Сен көксимниг каны эдинг.
 Алты күйүмди акалаган,
 Артык јакшызы сен эдинг.
 Кийин күним узай берген,
 Алын коногым кыскара берген.
 Олгөлөктө сенин ийденди.
 Эки көзимле көрөргө санангам.
 Озогы өйдө, јаш гужумда,
 Көк талайдын јарадында јуртагам.
 Онон бери көчөримде.

Көдүргке көк торбок таштагам,
Ол эмди жажына жеткен.
Оны эмди менин
Алдыртып алар аргам жок.
Алты күйүүме айткамда,
Адыбыс бистин жетпес дежет,
Күчибис бистин жетпес дежет.
Ол буканы экелип берзен,
Жети күйүүмнин аказы бол,
Жердеги малымнын кабортозын ал,
Албаты-жонымды бийле,
Ак өргөмө сен журта».
Оны уккан Малчы-Мерген
Мойножып сөс айтпады.
Арслан-каан кайынына
Мындый сөслө кару берди:
«Аткан ок жуудан жанбас,
Айбылаган элчи жолдон жанбас.
Жуук болзо, жети жылда
Узак салза, тогус жылда
Слердин эжикке ойто келерим.
Не болгонун айдарым».

Канатту кара адынын
Тискинин ойто кайра тартты.
Кару эжи Ак-Шапкыга
Жедип келеле, жакшылашты.
Арслан-каан кайынынын
Жакылтазын айдып берди.
«Айланайын, Малчы-Мерген,
Менин сүүген кару эжим,
Кара сагышту адамнын
Көк бука дегени
Көк талайдын ээзи болор!
Жакшы санап турган эмес,
Жаман санап турган эмтир.
Олбөс бойун олор турун.
Көк талайга жедип келзен,
Ай эскиде жууктаба.
Айдын ак толузында жууктазан.
Герен уйуктаар ойн болор.
Бу ойдө колго тутсан.
Мөр сенин болор туру.
Колго тудуп болбозон.
Онын мөри болор туру» — деп
Ак-Шапкы абакайы
Малчы-Мергенге сүмезин айтты.³⁵

Көстинг жажын туура тартып,
Узагына үйдежип койды.
Канатту бүткен кара ат
Чымыл чылап уча берди.
Турган изи артып калды,
Барган изи көрүнбес болды.

* * *

Канатту кара ат
Түш болгондо, үдези жок,
Малчы-Мерген баатыр
Түн келгенде, уйкузы жок,
Түмен тууны ажып ийди,
Көк тайганын кырына чыкты,
Көс жедердег шиндеп турды.
Анча-мынча болбоды,
Жердин тоозыны генериге чыкты,
Тенери булуды жерге түшти.
Табыш эмес табыш угулды,
Жылым таштар жарыла берди.
Бусташ эмес бусташ угулды,
Жаан суулар чайбала берди.
Эмди көрүп турар болзо,
Көл ээзи көк бука
Жылдык жерден жыт алган,
Айлык жерден көс көргөн,
Удура келбей канайтты.
«Коркуба, Малчы-Мерген баатырым,
Алтай ээзи кара бука мен болойын,
Көк букала сүзүжейин.
Алтан кулаш армакчынла
Сен оны чалмада,
Экүлөп оны өмблөзөбис,
Бир аргазын табарыбыс» — деп
Канатту кара ат айдып,
Алтай ээзи кара бука болды.
Ачу-корон бустап,
Көк букага удур басты,
Жылым кайаларды сүсти,
Кату жерди жара чапчыды.
Анча-мынча болбой туруп,
Эки бука келип тушташты,
Эки тайга кырына
Эңчейип келип сүзүшти,
Мүүстеринен от чыкты.
Жети жылга сүзүштилөр,
Жерге неме түшпеди.
Тогус жылга сүзүштилөр,

Тобракка неме түшпеди.
Адакы учында келеле,
Малчы-Мерген баатыр
Алтан кулаш армакчызын чечти,
Көк буканы чалмадайла,
Кайра тартып жүрөр болды.
Адакы учында көк бука —
Көл ээзи куулгазыны
Кайра көп тайкылып жүрди,
Ичкеери ас жендеп турды.
Онойдо күчи чыгып жүреле,
Күркүреде бустап, айтты:
«Олтүретен болзо, олтүригер,
Откүре мени кыйнабагар,
Жоголтор болзо, жоголтыгар,
Жободып мени кыйнабагар!» —
«Жок, бис сени олтүрбезибис.
Арслан-кааннын айбызына

келгенибис» —

Малчы-Мерген баатыр
Онойдо каруузын айдып берди.
«Ондый болзо, эртеден айтпай,
Неге мени кыйнадыгар?
Ар-күчимди чыгардыгар,
Кара терим агыстыгар!» — дейле.
Көк өлөңгө жада берди.
Малчы-Мерген баатыр
Көк буканы колго тудуп,
Алтан кулаш армакчыла буулап,
Арслан-каан журтын көстөп,
Элес эдип мантадып ийди.
Тоозы жок тайгалар ашты,
Тоозы жок суулар кечти.
База бирде көрүп турза,
Арслан-кааннын жерине жедиптир.
«Мен мойноп турган болойын,
Сен албанла алып брааткан бол» —
Көк бука айдала.
Бустап, огурып, сыктай берди.
Көк буканын огурыжына
Жылым таштар жемирлет,
Жаткан жадык жада сынат,
Балалу андар балазын таштайт,
Уйалу куштар уйазын таштайт.
Көк буканы онойдо сыктадып,
Арслан-кааннын ат чакызына
Экелип, бектеп буулап, кыйгырды:
«Көк букагарды экелип,

Ат чакызына бууладым.
Айбыгарды амыр жүрүп,
Айткан сөслө бүдүрдим!» —
«Калак-кокый, кайран балам,
Малчы-Мерген баатырым,
Көк буканы ары агыт.
Бустап ийген үни коркушту,
Бырчайып турган бүдүжи жаман.
Көк талайдын ээзи эмтир,
Ойто ары жерине божот» — деп,
Ак өргөдөн үн угулды,
Алыс жерде немедий болды.
Оны уккан Малчы-Мерген
Ачынбас бойы ачына берди.
Тарынбас бойы тарына берди.
Канатту кара адынан түшти,
Ак өргөнүн алтын эжигин ачып,
Алтын бозогоны алтап кирди,
Ак өргөнүн ичи ээн болды.
Айландыра шиндеп көрүп турза,
Арслан-каан кайыны,
Онын жараш абакайы,
Алты жакшы күйүзи
Алтан эки бутту
Алтын орын алдында киргендер.
Сагыштары чыгып калгандар.
Мында жаткылабай канайтты.
Оны көргөн Малчы-Мерген
Ойто кайра чыгала,
Көк буканы чечип ийди,
Айрыларда, мынайда айтты:
«Көк көлинге жана бер».
Көк бука көк көлди көстөп ийди.
Малчы-Мерген баатыр
Бойынын айылын көстөп жанып,
Эки башка жүре бергиледи.

Канча күндөр өткөндө,
Арслан-каан сүмө сананала,
Алты күйүлерине мынайда айтты:
«Айымды кыйышпай уккан
Малчы-Мерген күйүүмди кычырыгар.
Жетен ирик өлтүригер,
Жетен тажуур аракы белетегер.
Жети күнге той эдигер.
Малчы-Мерген күйүни

Анча-мынча эзиртип алала,
Одус жылга ачиткан
Сары тажуурда коронды берип.
Онын тынын жоголтыгар!
Ол танманы жоголтпогончо,
Биске жүрүм жок болор!»
Оны уккан алты күйүзи
Канатту кара ат минген
Малчы-Мерген баатырга
Кайынынын жакылтазын жетирдилер.
«Айтканыгарга алкыш болзын,
Араай табынча барарым, сакызын!» —
Малчы-Мерген баатыр
Бажаларына онойып айтты.
Бажалары ойто атандылар,
«Удабас келер» — деп айдып бардылар.
Ак-Шанкы абакайы өрө турала,
Малчы-Мергенге жууктап келди.
Бажын араай сыймап,
Кару үниле жакарды:
«Адам сени күндүлеерге
Ак санаазыла кычырган эмес,
Айдын, күннин жаркынын
Сенен айрырга турган эмтир.
Барарын кыйышпай бар,
Айткан сөзүн тыгдап ук.
Урган ажын колго алба,
Эрдинге тийгиспе —
Олбөгөн бойун өлөрүн,
Барбаган бойун барарын».
Кара көзүнүн жажын арчыды.
Оны көргөн Малчы-Мерген
Жүрегине ырыс толды,
Жүзине күн чалыды.
Ак-Шанкыга чике көрүп,
Бар жүрегинен мынайда айтты:
«Кару эжим, сен барда,
Канатту кара адым барда.
Изү келзе серт этпезим,
Уўле* келзе, ары тур деерим.
Бистин күн изү — сообос,
Бистин жүрүм жангыс — айрылбас.
Айткан сөзүн ырыс болзын,
Ойто келгенче, жакшы болзын!»
Арслан-каан кайынына
Анча-мынча болбой жетти.

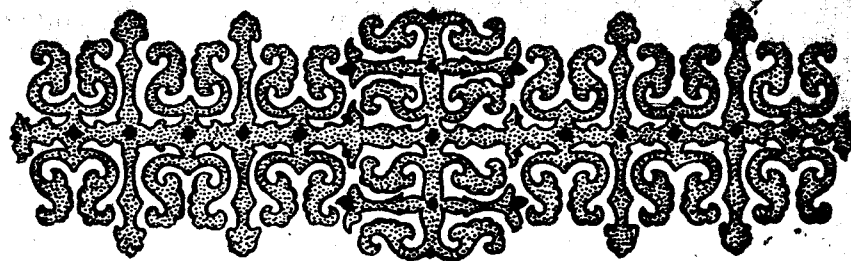
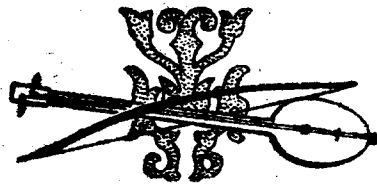
* Уўле — өлөр салым.

Албаты кара агашты јуулышты.
Аттар акка бадышпас эмтир.
Казандарда эт кайнайт,
Аркыттарда аракы турат.
Алтын тонду алыптар,
Мандык тонду баагырлар,
Агас тонду јайзандар,
Торко тонду байлар —
Ончозы мында јуулган эмтир.
Ол улустын ортодо
Азыйда Малчы койлорын куткен
Айбычы бай кожо ок болды.
Аракыдан ичкендердин
Кожон-комужы чөйүлип турды.
Канатту кара атты буулаарга
Алтан алып јүгүрип келдилер.
Колтуктап Малчы-Мергенди тударга
Јетен алып једип келдилер.
Эжик ачар эжикчилер
Алтын эжикти ачып ийдилер.
Төжөк салар төжөкчилер,
Ак кебисти төжөдилер.
«Көзимнин оды ошкош,
Көксимнин каны ошкош,
Јети күйүмнин аказы сен,
Јер үстүнде мактулу сен,
Айбымды јакшы бүдүрген учун,
Ак-Шагкы кызымды сего
Эш эдип бергем учун
Албатымды јуугам,
Аш јакшызын белетегем.
Адаларыбыстын ичкен ажыла,
Аракыла күндүлеерге санангам». —
Арслан-каан Малчы-Мергенди,
Тура јүгүрип, уткуп айтты.
Бойы күйүзин колтуктап,
Ак ширдекке отургусты.
«Аракы ашты ичпезим мен,
Арбап јаман айтпас туругар,
Қоронду курсакты јибезим мен,
Комудап меге өөркөбөс туругар», —
Малчы-Мерген отурып,
Арслан-каанга каруузын айтты.
Аракыны колго тутпай,
Кату көрүп отура берди.
Арслан-каан алаңзыбады,
Алты күйүзин јакарып айтты:
«Кожончыларды әкелигер!»

Алтан түгей келиндер киреле,
Алтан аякка аракы тудунып,
Малчы-Мергенге кожондодылар.
Олордын кожонун угала,
Јымжабас Малчы-Мерген јымжады,
Ак-Шагкынын јакылтазын ундуды.
Алтын чөбчөйдү алала,
Аракыдан ичип ийди.
Анча-мынча болбой туруп,
Эди-каны изий берди.
Озо баштап урган аракы
Ак тажуурда аракы болгон.
Оны ээчий урганы
Қара тажуурда аракы болгон.
Малчы-Мерген эзиргенде,
Сары тажуурда аракыны алып,
«Јаңыс тынып ичип ий» — дешти.
Малчы-Мерген тажуурды алды,
Бөгін алып ичкелекте,
Канатту кара ат киштеп ийди:
«Қару нөкөрим Малчы-Мерген,
Ачу сууга тын үстүкпе,*
Ак-Шагкы эжинин айтканын
Аракыла кожо ичпе!» —
Кату јерди ол чапчыды.
Оны уккан Малчы-Мерген
Ачынбас бойы ачынды,
Ачу-қорон кыйгырды,
Алтылу ат күнине айланбас.
Алтан әки толукту
Ак өргө жарыла берди,
Алтай үсти торгула берди,
Ай јаркыны бөктөлө берди.
«Очбобсти очдигер,
Олүмди менен аларыгар,
Базынбасты базындыгар,
Бажыгарды меге үстиреригер.
Арслан-каан кайыным,
Алты јакшы бајаларым,
Айбычы јаан байым,
Менин алдыма чөгөдөгөр!
Эмди мен слерди күндүлейин!» — деп,
Ачуун тартынып, кыйгырды.
Қара көзине кан шаалды,
Сары тажуурды бектеп тутты.
Арслан-каан эртеде

* Устүкпе — кичебе.

Санаазын таппай калган,
 Алты жакшы баязы
 Көстөрүн жумарын ундуган,
 Айбычы бай десе
 Чөөчөйдө аракызын ичерге ундуган.
 Кайын тозындый кажайгылаган,
 Кан жиген ийт ошкош,
 Калтыражып отургылады.
 Малчы-Мерген баатыр
 Сары тажуурда аракыны.
 Агаш чөөчөйгө урарда,
 Агаш чөөчөй күйе берди,
 Алтын чөөчөйине урарда,
 Алтын чөөчөй кайыла берди.
 «Бойыгардын жазаган аш эмей,
 Бойыгар ончо төрөөндөр эмей,
 Тажуурдан ичигер,
 Тарынышпай, жаныгар!» — деп,
 Малчы-Мерген калганчыда айтты.
 Сары тажуурда сары коронды
 Белен оосторго уруп ийерде,
 Ак өргөнүн ичин
 Сары жалбыш курчап ийди.
 Малчы-Мерген баатыр
 Канатту кара адына минди.
 Арслан-каан кайынын,
 Алты жакшы бажаларын,
 Айбычы өштү байын
 Сары коронло өртөйлө,
 Айылын көстөп желип,
 Ак-Шапкы эжине мендеди.
 Жанган сонундагы ырысты
 Отурган улус бойыгар чүмдегер,
 Менин укканым мында божоды,
 Бурулап, жаман айтпагар.

ОСКҮС-УУЛ

Сагыскан учуп учына жетпес
 Сары чөлдин жаказында,
 Сары боржон кайнап жадар
 Сары туунын эдегинде
 Сагыскан деп бай журтады.
 Ак малы карганадый болды,
 Алкы жөөжөзи кажаттый болды.
 Ол байдын малын кабырган,
 Ончо ижин чек бүдүргөн,
 Ада-энези жок,
 Жаңыс калтар атту
 Оскүс-Уул бар болды.
 Эки көзи онын болзо,
 Айас тегериде жылдысты.
 Эр санаазы онын десе
 Телекейди текши айлатты.
 Байдын малын кабырза да,
 Агдап жүрерин сүүп турды.
 Кату иштер көп тө болзо,
 Каралжы сууларга шүүн тургусты
 Тузагына койон алдырза,
 Койу мүндү эдин кайнадат.
 Шүүнине балык түшсе,
 Сагыскан-байдан азык сурабай.
 Санаазы омок жүрер болды,
 Акту бойы сергелен жүрди.
 Малчы кижинин ондый жүрүми
 Сагыскан-байга жарабады.
 «Ачап тагма курсак бедреерде,
 Менин ижим туруп жат.

Арказына чыбык тийбесте,
Кол табына* жүрүп жадат!» —
Сагыскан-бай онойдо сананды,
Оскүс-Уулды алдыртып келди.
Олүмтик эдип чыбыктап койды.
«Менин малымды кичебей,
Андап, ойноп жүргөн болзон,
Мынан ары качан да ундубас
Менен алган үлүжинг бу!» — деп,
Сагыскан-бай чыбыктайла,
Оскүс-Уулга ээчий айтты.
Ол күннен ала десе
Оскүс-Уулдын жүрүми
Кунукчылду боло берди.
Алтайдаг барып андайын десе,
Агын суузынаг балыктайын десе,
Сагыскан-байдын улустары
Жаза баспай кетеп жүргүлөйт.
Анда да жок Оскүс-Уул
Агын сууга кабу салды,
Ал тайгага тузак тартты.
Ол жазаган немелерин
Тынду немеге сестирбей,
Тынышту немеге жытатпай,
Кайып шиндеп көрүп жүрет,
Комудалду кожондоп жүрет,
Коруучу улусты таппай базат.
Бир күнде Оскүс-Уул
Тайгада тарткан тузактарын көрди.
Төрт тузакка койондор түжүптир,
Бир тузакка түлкү түжүптир,
Олорды да көк-бөрү
Ончозын алып сала бертир.
Ого ачынган Оскүс-Уул
Суудагы кабуга түргөн келди.
Чыгара тартып көрөр болзо,
Кара камду кабуга түжүптир,
Көк-бөрү алып бартыр.
Оны көргөн Оскүс-Уул
Көстинг жажын тудуп болбой,
Оксөп ыйлап тура берди.
Комудалду сөстөр айтты:
«Жайым андап жүрейин дезем,
Сагыскан-бай божотпос болды,
Туйка андап көрөйин дезем,
Көк-бөрүзи истеп алды.

* Кол табына — бойынн табыла

Айдарда менин ырызым кайда?»
Оскүс-Уул онойдо комудап жүрди.
Айлар-күндөр өдүп турды.
Шыралу базып жүреле,
Бир эртенде ол көрзө,
Жагыс калтар эрженези
Буулаган жеринде жок болды.
Оскүс-Уул жүгүргөнче келди.
Айландыра аяктап көрзө,
Көк-бөрүнүн изи жатты,
Калтар атты апарган өмтир.
Ачынбас бойы Оскүс-Уул
Ачынганы сүрекей болды.
«Сагыскан-байга чыдабазам,
Көк-бөрүге чыдажарым!» — деп
Оскүс-Уул кыйгырды:
Түргөн келген бойынча,
Эки бутка така сокты,⁵⁶
Эрмек айтканча бүде берди.
Бөрү соготон темир тайак
Бөрүк кийгенче бүде берди.
Оскүс-Уул кыйгырып ийди:
«Эр өлбөскө эрjene эмес,
Ат өлбөскө алтын эмес,
Көк-бөрүнүн азузынаг да өлзөм
Сагыскан-байдын камчызынаг да өлзөм.
Жагыс меге орды жагыс!
Көк-бөрүни некейдим!» —
Онойдо айткан бойынча,
Эки эдекти кайра кыстанып,
Темир тайакты тайанып,
Көк-бөрүни истегенче
Кара тайганы көстөй берди.
Сагыскан-байдын айгырлу малын
Турган жерине таштап ийди.
Түндү-түштү уйку жоктон
Көк-бөрүни истешкенче,
Ада-эне жок Оскүс-Уул
Кара тайганын кырына жетти.
Көк-бөрүнүн изи десе
Карануй куйга кире берди.
Оскүс-Уул жалтанбады,
Оны ээчий кирип ок ийди.
Ыраак барган ба, айла жок по,
Оскүс-Уул онызын билбеди.
База көрүп турар болзо,
Кара куйдын ичинде
Көс тайкылар чүм болды.

Мандык торко мында жайылган.
Мааны* кумдус мында төжөгөн.
Кирлү колло тударга болбос.
Кирлү бутла базарга болбос.
Кеен жараш чүм болды.
Андый чүмди көрүп те турза.
Отурган улустары жок болды.
Оскүс-Уул оны кайкап,
Ойто чыкпай, көрө берди.
Төрт кулакту күлөр казанда
Устү-жуулу эт кайнап турды.
Оны көргөн Оскүс-Уулдын
Чилекейи шуурай берди.
«Ээзи ойто келбегенче,
Мынаг чыгып барбас» — деп
Оскүс-Уул бойында шүүйле,
Кумдус төжөккө отуруп ийди,
Кыйын жадып амырай берди.
Анча-мынча жатканда,
Бир сары күчүгөш кирди.
Отко аскан казанын көрди,
Төжөктө жаткан айылчыны көрди.
Айыл ичин эбиреде аяктады.
Ойто жана чыга мантады.
Онон база саат болбой,
Ак-сары эне бөрү
Таш айылга кирип келди.
Отко салган казанын көрди,
Төжөктө жаткан айылчыны көрди.
Айыл ичин эбиреде аяктады.
Ойто жана чыга мантады.
Оскүс-Уул олордын кылыгын
Сананып таппай кайкап жатты.
Онон база саат болбой,
Көк-жажыл ада бөрү
Таш айылга кирип келди.
Оскүс-Уулды көргөн бойынча,
Турган жерине силкинип ийди,
Бөрү кеби жоголо берди,
Бажы буурул кижиге болды.⁵⁷
Жаш тужунда жаражы билдирет.
Жаакташ койу сагалду эмтир.
Жарды жалбак бөкө эмтир.
Баатыр укту кижиге билдирет.
Жардак үниле мынайда сурады:

* Мааны — аянын ады.

«Амыр-энчү жадын ба,
Адазы жок Оскүс-Уул?
Күрөң адын кайда барган,
Темир така бутка кийген,
Темир тайак тайанган,
Жойу базып жүрүн сен?»
Оны уккан Оскүс-Уул
Ченеген сөсти билип ийди.
Тура жүгүрөле, кату айтты:
«Тузакка алдырган койондорумды алып,
Кабуга түшкөн камдуумду алып,
Жагыс калтар адымды экелип,
Эмди кемди өчөйзигер?
Кемди электеп отураар?
Айдыжарга сөс табарым,
Тудужарга чак табарым!»
Оны уккан айылдын ээзи
Күлүмзиренип, каруун берди:
«Кому даба, Оскүс-Уул,
Жагыс калтар адын
Одорлу жерде жакшы туру.
Андап тапкан алуларын
Кайырчакта сүрлү жадыры.
Сагыскан-байга кыйналбазын деп
Сени мен жериме экелдим.
Сендий жакшы уулла
Жажын чакка төрөөн болорго
Жакшы каруу нажы болорго
Бери алдырткан мен эдим!» — деди.
«А слердин өскөн жеригер кайда?
Ненин учун киргенеер куйга?
Ады-жолыгар кем болор?» — деп
Оскүс-Уул ойто сурады.
Оны уккан айылдын ээзи
Ойто каруун мынайда айтты:
«Мен сендий ок жокту жаткам.
Байларга жажына иштегем,
Баатыр ийдем бар болгон.
Жагыс кыс бала азырагам.
Ол баламды байлар аларга
Келип менен сурагандар.
Жөплө ологорго бербезимде.
Олор мениле жуулашкандар.
Жагыс баламды ологорго бербей
Жадала, туманды түжүрөле.
Олордон качып чыккан эдим.
Бу жерге келеле,
Бөрү кепти кийеле.

Андан-куштап жаткан эдим.
Албатыны шиндеп жүрген мен.
Меге нөкөр табылгай не деп
Узак ойго сакып жүргем.
Андый нөкөр сен болорыңда.
Бойыма тартып аларга
Албаданган мен эдим.
Адакы учында келеле,
Амадаган сагышка једип алдым.
Айылыма сени экелдим.
Јагыс эрке балама
Санаан јетсе, јуртагайың.
Санаан сениң јетпезе,
Ойто буруп јангайың»
Оны уккан Оскүс-Уулдың
Санаазы јангы токунады.
Оноң ары әрмек-куучын
Айдары јок чөйүле берди.
Анча-мынча болбой туруп,
Эне бөрү ле сары күчүк
Таш айылга кирип келдилер.
Турган јерине силкинип ийдилер.
Эне бөрү болгоны
Эки саамай кажайган
Эмеген кижі боло берди.
Эки көстин алдына
Арга јоктоң чийүзи
Терен тартылганы јарт болды.
Сары күчүк болгоны
Ары көрзө ай кеберлү,
Бери көрзө — күн кеберлү,
Эки качары јайгы чечектий,
Эки көзи түндеги жылдыстый,
Айдып болбос јараш болды.
Кирлү колло тударга јарабас
Алтын-Туулай деп атту
Јараш сүрлү кыс болды.
Ол келген эки кижі
Оскүс-Уулла јакшылашты.
Ады-јолын билишкенде,
Амыр-әнчүзин угушканда,
Алтын стол јылыжа берди.
Алама-шикир аш чогулды.
Ададан бүткеели, энеден чыккаалы
Калтар атту Оскүс-Уул
Мындый амтанду курсакты
Эрдине јууктатканы јок болгон.
Сагыскан-байдың јиген сөбгін

Челдеп жүретен ол болгон.
Јазалду ашты јиген сонғында,
Јакшы куучындар болгон сонғында
Айылдың ээзи карыган кижі
Оскүс-Уулга мынайда айтты:
«Јаан сөстө јажыт јок,
Улу сөстө ујат јок.
Көзин сениң отту учун,
Көксин сениң ойлу учун
Бир сөс айдарга отурым.
Эр бүткенде, кижі алатан,
Кыс бүткенде, кижее баратан.
Экү слер ондошпос болор деп
Эрмекти мен баштап отурым.
Алтын-Туулай кызым,
Оскүс-Уул најым,
Одыгар бирге күйзин деп,
Орынаар бирге болзын деп.
Ада жүректен айдып турум.
Јарадып слер угатан болзогор,
Сн колыгардан тудужаар.
Сн јаактан окшоңыжыгар!»
Оны уккан Алтын-Туулайдың
Эки јаагы кызара берди.
Эки көзин төмөн көрди...
Оскүс-Уул өрө турды,
Алтын-Туулайга колын сунды.
«Аданның алкыжыла колыгарды
Сурап турум слерден» — деди.
«Әмискен энемниң сөзин
Эки кулагым уккалакта,
Колымды кижее бербезим,
Сөзимди слерге айтпазым» — деп
Алтын-Туулай кыс айтты,
Энезине кылчайып көрди.
«Адаң ла мениң санаабыс
Азыйдан јангы болгон эди.
Алдында турган Оскүс-Уулды
Бойыбыс алдырып келгенибис.
Калганчы сөс сенде болзын,
Карыган бистен незин сурайзың» —
Ак саамайлу карыган энези
Кызына онойдо каруу берди.
Бу тужунда Алтын-Туулай
Оскүс-Уулга чике көрди.
Эки јинттиң көстөри
Эмди ле отту табарышты,
Эрмеги јогынан сөстөрін билишти...

Ол күннег ала жаан ыргал
Таш айылда баштала берди.
Тойдын өйи өдөрдө,
Адазы балдарына мынайда айтты:
«Айылду-журтту болуп калдыгар,
Атанып эмди жанып көрүгөр.
Алар немелерди алыгар.
Албатылу жерге көчүгөр» —
Онойдо адазы айдала,
Кайырчакта камду, койондорун
Кабыра тудуп, алып берди.
Калтар адын өкөлип берди.
Оскүс-Уул бойы десе
Калтар адын ээртеп ийди.
Алтын-Туулай эжинин
Алган кебин коштоп ийди.
Ада-энезиле жакшылаштылар,
Он жаактан окшоштылар.
Алтын-Туулай ла Оскүс-Уул
Ары болуп баскылап ийди.
Ада-энези ээчий чыгып,
Көстөриле үйдежип, арткылады.

* * *

Онон ары Оскүс-Уул
Алтын-Туулай абакайыла
Канча талайды кечтилер,
Канча тууны аштылар.
Сагыскан-байдан ыраак жок
Ак-Төбө тайга эдегине жеткиледди.
Алтан айры будакту
Бай теректин төзине келгиледи.
Ол теректин барбагы десе
Лүс айгырлу мал келзе,
Куйругу көрүнбей жажына берер,
Лүс өрөкө журт келзе,
Ыш көрүнбей журтай берер.
«Бого жадар керек» — деп,
Оскүс-Уул эжине айтты.
Алтын-Туулай жөпсине берди.
Адынын кожын мында түжүрди.
Ай-отыгын чагып ийеле,
Жалбышту отты күйдүрүп ийди.
Алтын-Туулай абакай эжи
Кара камдуны⁵⁸ каптан чыгарды
Тумчугынан тудала, силкип ийди.

Ары көрөлө, ойто көргөлөктө,
Алты булунду ак кемирчек,
Ак кийис айыл бүде берди.
Айыл ичинин жазалы
Айга-күнге мызылдай берди.
Канча жүзүн казан-айак
Айыл ичине жеткил болды.
Алама-шикир аш-курсагын
Жири кижилер жок болды.
Алты үйелү ат чакызы
База да мында кадала берди.
Алтын-Туулай абакай келин
Кызыл түлкү⁵⁸ терезин
Кайырчактан чыгара тартып,
Тумчугынан тудала, силкип ийди.
Алтан беелер конгур айгырлу
Айыл жанына одорлой берди.
Баатыр адынын жуу-жепсели
База онон түжүп келди.
Шыгырт, күзүрт эде берди,
Төрт койоннын терелерин⁵⁸
Катай тудала, силкип ийди.
Бозулу он уйлар түшти,
Тоолоп болбос койлор түшти,
Эки сары тайгыл түшти.
Жаңыс күн өткөлөктө,
Жадын жакшы жарана берди.
Ол күннег ала эмди
Оскүс-Уул ла Алтын-Туулай
Сайрап омок журтай берди.

* * *

Анча-мынча күндөр өткөндө,
Сагыскан-байдын үч уулы
Андап-куштап барган бойынча,
Ак-Төбө кырга чыктылар.
Жаңмырлу күнде мал ыжыгы,
Изү күнде мал серүүни
Алтан айры бай теректин жанында
Алты булунду ак кемирчек
Ак кийис айыл турганын көрдилер.
Аттарын камчылап жедип келдилер.
Оскүс-Уул удурга чыгып келди,
Олорго жалынбай, омок көрди,
Эки мыкынын тайанып ийди.
Оскүс-Уул ат албаста,
Бөрүгүн алып мүргүбесте,
Сагыскан-байдын үч уулы

Аттарын тыг камчыладылар,
Адазын көстөп жандылар.
Ат үстүнег кыйгырдылар:
«Калак-кокуй, адабыс!
Окпэзи көрүнген Оскүс-Уул⁵⁹
Айдары жок байып калган,
Ай кеберлү кижн алган.
Мал тебеези бай теректинг төзинде
Ак кемирчек айыл туткан.
Калын айгыр мал азыраган,
Каргана кептү койлор азыраган,
Кыйрык мүүстү уйлар сааган,
Сайрап жатканын бис көрдибис!»
Оны уккан Сагыскан-бай
Уулдарына каруузын айтты:
«Акыр, уулдарым; мендебегер!
Узакка ол сайрап болбос.
Жаман ийтти өлтүреле,
Жараш үйин блаап аларыбыс.
Онын аргазын мен табарым.
Оны мен бойым базарым!»
Ол күннен ала Сагыскан-бай
Не ле сүмезин шүүй берди.
Оскүс-Уулга өлүм бедиреди.
Бир катап Оскүс-Уул
Алтайына андап барды,
Сагыскан-байдын жаан уулы
Бу керекти жастырбады.
Оскүс-Уулдын айылына
Онотийин айылдап келди.
Эртен тура келген бойы
Энирге жетире отура калды.
Бозом түн кирерде,
Алтын-Туулай оноң сурады:
«Сагыскан-байдын жаан уулы,
Бүгүн мында конорго отураар ба?» —
«Э-э, конорго санандым» — деп,
Сагыскан-байдын уулы айтты.
«Андый санаагар бар болзо,
Түнүкти чыгып жаап ийеер» — деп,
Алтын-Туулай база айтты.
Сагыскан-байдын жаан уулы
Чыгып, айылдын түнүгин жапты,
Таң атканча жаап болбой
Тура калганын билбей калды.⁶⁰
Уйатка кирип, айылга да кирбей,
Атанган бойынча жанып ийди.
Не болгонын эки карындажына

Арга жоктон айдып берди.
Оны уккан ортон карындажы:
«Мен баратам» — деп көкүп айтты.
Огоры-тескеери адын ээртеди.
Оскүс-Уулдын айылы жаар
Өрө дө көрбөй, мантадып ийди.
Анча-мынча болбой туруп,
Оскүс-Уулдын айылына
Жедип келген турбай кайтты.
Эжикти ачып кирип келди,
Эзен-жакшызын угужып турды.
Алтын-Туулайдын жаражына
Эки көзи тайкылып отурды.
Эртен тура келген бойы
Энир киргенче билбей калды.
«Сагыскан-байдын ортон уулы,
Бүгүн мында конорго отураар ба?» — деп,
Алтын-Туулай оноң сурады.
«Э-э, конорго санандым» — деп,
Сагыскан-байдын уулы айтты.
«Андый санаагар бар болзо,
Эжиктинг күрүгин салыгар» — деп,
Алтын-Туулай база айтты.
Сагыскан-байдын ортон уулы
Эжик күрүгин салып болбой,
Таң атканын билбей калды.
Таң атканын көрөлө,
Адына минип качып жанды.
Эки карындажына не болгонын
Төкпөй, чачпай айдып келди.
Оны уккан кичү карындажы
Отурып болбой тура жүгүрди.
Огоры-тескеери адын ээртеп,
Узенгизин жастыра-мыстыра тееп,
Атка түрген минип ийди.
Оскүс-Уулдын айылын көстөп,
Элес эдип учуп ийди.
Анча-мынча болбой жүрүп,
Ак кемирчек айылга жетти.
Адын мендеп буулайла,
Айылга кирген мында турды.
Эзен-жакшы угушкан соңында,
Сагыскан-байдын кичү уулы
Алтын-Туулай келиннен
Эки көзин албай көрди,
Эртен тура келген бойы
Энир киргенин билбей калды.
Бозом түннинг киргенин